

บทที่ 2

เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา: การนำเสนอแนวคิดจากพระสุตตันตปิฎกได้ศึกษาเอกสารเนื้อหาที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

1. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
  - 1.1 ความหมายของคำว่าทรัพยากรมนุษย์
  - 1.2 ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
  - 1.3 การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
  - 1.4 ความสำคัญของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
  - 1.5 หลักการและแนวคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
  - 1.6 การพัฒนามนุษย์เชิงพุทธ
  - 1.7 องค์ประกอบการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนา
  - 1.8 ประโยชน์ของทรัพยากรมนุษย์เมื่อได้รับการพัฒนาที่ถูกต้อง
2. พระไตรปิฎก
  - 2.1 ความเป็นมาของพระไตรปิฎก
  - 2.2 การจัดหมวดหมู่คัมภีร์ในพระไตรปิฎก
  - 2.3 ความสำคัญของพระไตรปิฎก
  - 2.4 พระสุตตันตปิฎก
  - 2.5 สรุปเนื้อหาในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกั คฤปิตรวรรค
3. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

1. ความหมายของคำว่าทรัพยากรมนุษย์

ตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้ให้ความหมายไว้ ดังนี้ “มนุษย์: สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สัตว์ที่มีจิตใจสูง คน” “ทรัพยากร: สิ่งทั้งปวงอันเป็นทรัพย์” ดังนั้น คำว่า “มนุษย์” หมายถึง ผู้มีใจสูง ได้แก่คนผู้มีมนุษยธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น สัตว์ที่รู้จักคิดหาเหตุผล

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2538; สมเด็จพระธีรญาณมุนี, 2540) ได้ให้ความหมายของคำว่า “คน” คำว่า “มนุษย์” มีความหมายเป็น 2 ประการ ดังนี้

1. มนุษย์ หมายความว่า ผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้ดีชั่ว รู้จักประโยชน์และมีไม่ประโยชน์
2. มนุษย์ หมายความว่า บุคคลผู้มีใจสูง (มีคุณธรรมความเป็นมนุษย์)

มนุษย์ ในความหมายว่า ผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักดีชั่ว รู้จักประโยชน์และมีไม่ประโยชน์ และอีกนิยามหนึ่ง คือ เป็นผู้มีใจสูง ตามความหมายเหล่านี้ มีนัยแสดงถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ตามลำดับและมีความเกี่ยวข้องกับหลักพุทธธรรม ซึ่งเป็นคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้า

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2540) กล่าวเอาไว้ว่า ธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ต้องฝึกและฝึกได้ การที่มนุษย์เราจะมีชีวิตที่ดีงาม เราจะต้องศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนเองให้ดีขึ้นไปในระบบการดำเนินชีวิตของเราซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรม จิตใจและปัญญา เมื่อเราฝึกฝนพัฒนามีการศึกษา ก็ทำให้การดำเนินชีวิตของเราดีขึ้น แต่ถ้าเราไม่เรียนรู้ไม่ฝึก เราที่เป็นมนุษย์นั้นก็ดำเนินชีวิตให้ไม่ดีเลย ทั้งนี้เพราะมนุษย์อยู่ด้วยสัญชาตญาณอย่างเดียวไม่พอ

สุนทรภรณ์ เตชะพะโลกุล (2534) การให้คำอธิบายถึงความหมายของ “มนุษย์” ตามนิยามของพระพุทธศาสนามีได้มองมนุษย์เพียงรูปลักษณ์หรือองค์ประกอบที่เป็นมนุษย์เท่านั้น ยังแสดงถึงความ เป็นมนุษย์ตามนิยามของหลักพุทธธรรมซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจในสถานะของมนุษย์ตามกฎของธรรมชาติอีกด้วย ในอัครคัมภีร์ (ดูที่เชิงอรรถ 1) ได้กล่าวถึงมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกและธรรมชาติแวดล้อม เช่น ทำให้เกิดระบบสุริยะ การโคจรของดวงดาว วันเวลาและฤดูกาล มนุษย์ในฐานะเป็น “สัตว์” หรือผู้ที่ยังขังอยู่หรือติดอยู่ในสังสารวัฏ มนุษย์ในพระพุทธศาสนามีได้มีฐานะเริ่มต้นจากสัตว์สังคม เพราะความเป็นมนุษย์เริ่มจากปัจเจกชีวิต มิใช่มวลชนหรือหมู่แห่งชีวิต

ข้อความในอัครคัมภีร์ ได้แสดงถึงความเปลี่ยนแปลง อันเป็นผลมาจากกิเลสตัณหา ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากความเสื่อมโทรมทางด้านศีลธรรมของมนุษย์ ในขณะที่มนุษย์เองก็เป็น

ผู้รับผลกระทบนั้นร่วมกัน เช่น เมื่อมนุษย์ ทำลายธรรมชาติ พืชพันธุ์เปลี่ยนไป ผิวดวงวรรณณะ อายุของมนุษย์ก็เสื่อมลงไปด้วย ดังพุทธพจน์ว่า (ที.ปา.11/56-58/76-78)

สัตว์เหล่านั้นจึงเกิดความอยากขึ้น ต่อมาสัตว์เหล่านั้นพยายาม เพื่อจะขึ้นจวนดิน (ดูที่เชิงอรรถที่ 2) ให้เป็นคำ ๆ ด้วยมือแล้วบริโภคน.....เมื่อวิเศษกายของสัตว์เหล่านั้นก็หายไปแล้ว ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ก็ปรากฏ.....ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ....กลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ...เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็ปรากฏ...ฤดูและปีก็ปรากฏ....ด้วยเหตุที่สัตว์เหล่านั้นมีวิเลินบริโภคนจวนดินอยู่ รับประทานจวนดิน มีจวนดิน...สัตว์เหล่านั้นจึงมีร่างกายแข็งกล้าขึ้นทุกที ทั้งผิวดวงก็ปรากฏว่าแตกต่างกันไป...เมื่อสัตว์ทั้งสองพวกนั้นเกิดมีการไว้ตัวดูหมิ่นกันขึ้นเพราะทะนงตัวปรารถนาผิวดวงเป็นปัจจัย จวนดินก็หายไป..กระบิดิน (ดูที่เชิงอรรถที่ 3) นั้นปรากฏ..เพราะทะนงตัวปรารถนาผิวดวงเป็นปัจจัย กระบิดินก็หายไป เมื่อกระบิดินหายไปแล้ว ก็เกิดมีเครื่องดินขึ้น...เมื่อเครื่องดินหายไปแล้ว ก็เกิดมีข้าวสาลีขึ้นเองในที่ที่ไม่ต้องไถ เป็นข้าวไม่มีรำ... ต่อมาสัตว์อีกผู้หนึ่ง เข้าไปหาสัตว์ผู้หนึ่ง แล้วชวนว่า ดูกรสัตว์ผู้เจริญ มาเกิดเราจักไปเก็บข้าวสาลี สะสมไว้เพื่อบริโภคนกันขึ้น เมื่อนั้นแล้วข้าวสาลีนั้นจึงกลายเป็นข้าวมีรำห่อเมล็ดบ้าง มีเมล็ดบ้าง

ในกรณีนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) (2538) ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับทรัพยากรมนุษย์เอาไว้ดีกว่า ทรัพยากรมนุษย์เป็นคำที่เกิดมาไม่นานนัก เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นในช่วงที่เน้นเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจและต่อมาก็ขยายไปถึงการพัฒนาสังคม เป็นการมองคนอย่างเป็นทุน เป็นเครื่องมือ เป็นปัจจัยหรือเป็นองค์ประกอบที่จะใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เราต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ พร้อมกับอีกด้านหนึ่งมนุษย์ก็จะเป็นทรัพยากร เป็นทุน เป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมต่อไป

สรุป มนุษย์ตามความหมายที่มีผู้รู้ได้ให้ความหมายมาจึงสรุปได้ว่า มนุษย์ไม่ได้มีเพียงแค่ร่างกายที่แตกต่างจากสัตว์ทั่วไปเท่านั้น แต่มนุษย์ถือได้ว่าเป็นผู้มีใจสูง เป็นผู้มีเมตตา กรุณา เป็นสัตว์ที่สามารถพัฒนาได้ตามแต่สติปัญญาของตนเอง จนถึงขั้นบรรลุธรรมขั้นสูงสุดตามหลักความเชื่อทางพระพุทธศาสนาได้ตามแต่สติปัญญาของตนเองจะสามารถพัฒนาได้ ดังนั้น มนุษย์จึงถือได้ว่าเป็นสัตว์ที่แตกต่างจากสัตว์อื่นโดยทั่วไปตรงที่สามารถพัฒนาตนเองได้จนถึงขั้นปัญญาได้ สามารถเป็นมนุษย์ที่รู้จักเหตุ รู้จักผล อะไรเป็นประโยชน์มิใช่ประโยชน์ และหากมนุษย์ได้รับ

การพัฒนาในทางที่ถูกต้องก็จะเป็นประโยชน์แก่ตนเอง ชุมชน สังคม และเป็นฐานในการพัฒนาประเทศชาติได้อย่างมีประสิทธิภาพ

2. ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

นักวิชาการทั้งในและต่างประเทศได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในบริบทของการพัฒนาระดับประเทศและในบริบทของการพัฒนาในบริบทต่างเอาไว้ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2538) กล่าวว่า ระบบการพัฒนาคนต้องเป็นการพัฒนาคนเต็มทั้งคน ครอบคลุมกันทั้งระบบที่มี 3 ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา โดยทั้ง 3 ด้านแห่งการดำเนินชีวิตนั้นมีความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยส่งผลต่อกันและต้องพัฒนาไปด้วยกัน เป็นระบบที่เรียกว่าไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

สุดเขตต์ วิเชียรศรี (2546) ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง การทำให้ทรัพยากรมนุษย์ในประเทศนั้น ๆ มีคุณภาพ หรือการทำให้คนมีคุณภาพ ซึ่งได้ทรงขยายองค์ความรู้เพิ่มไว้ 3 มิติ คือ มิติที่ 1 ทางด้านทักษะ เป็นมิติที่เกี่ยวกับการศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาที่มีรูปแบบ และอรูปแบบ มิติที่ 2 ทางด้านสุขภาพ เป็นมิติที่เกี่ยวพันกับความสมบูรณ์ การปราศจากโรคภัยทั้งด้านร่างกายและจิตใจ มิติที่ 3 ทางด้านทัศนคติ เป็นมิติที่เกี่ยวข้องกับความรู้อีกหนึ่งมิติ

นักวิชาการของประเทศไทย ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้หลากหลายดังนี้ ในแง่มิติของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ไกรยุทธ ธีรตยาคีนันท์ (2532) และ สุธีระ ประवालพฤษ์ (2538) กล่าวว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์ในมิติต่าง ๆ ได้แก่ มิติด้านความรู้ เป็นการดำเนินการเพื่อช่วยให้บุคลากรได้เพิ่มพูนความรู้ มิติด้านทักษะที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาในทางการและไม่เป็นทางการ มิติด้านสุขภาพที่เกี่ยวข้องกับความสมบูรณ์ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บทั้งด้านร่างกายและจิตใจ และมิติด้านทัศนคติที่เกี่ยวข้องกับความรู้อีกหนึ่งมิติเกี่ยวกับตนเอง ผู้อื่น กลุ่มบุคคล และสังคมในลักษณะที่เป็นบวก เป็นการปฏิบัติงานที่รับผิดชอบให้ดีขึ้น ในเชิงเศรษฐศาสตร์ บุญคง หันจางสิทธิ์ (2540) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ว่า คือ มนุษย์ที่มีคุณภาพ เป็นประโยชน์ และเป็นบ่อเกิดแห่งทรัพย์และความมั่งคั่งของประเทศชาติ ส่วนในความหมายที่นำไปสู่การปฏิบัติ

วิจิตร อวระกุล (2540; บรรยงค์ ไตจินดา 2543; พนัส หันนาคินทร์ 2542; อำนวย แสงสว่าง, 2540) กล่าวถึงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ว่า หมายถึงการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ (learning) การวางแผนหรือกระบวนการอย่างเป็นระบบต่อเนื่อง เพื่อปรับปรุงและเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจทุกประเภท การสอนไม่ว่าลักษณะหรือวิธีการแบบใด ทักษะหรือความชำนาญ

ความสามารถ และทัศนคติที่เหมาะสมในอันที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในพฤติกรรมและทัศนคติ เพื่อยกมาตรฐาน การปฏิบัติงานในหน้าที่ให้อยู่ในระดับสูงขึ้น และทำให้ทรัพยากรมนุษย์มีความเจริญก้าวหน้าในงานและเกิดประสิทธิภาพในการดำเนินการขององค์การ โดยใช้วิธีการฝึกอบรม (training) การให้ความรู้ การให้การศึกษา (education) และจัดโปรแกรมการพัฒนาพนักงานให้มีโอกาสได้รับความก้าวหน้าในอาชีพในอนาคต

เคอรี่วัลย์ ลิมอภิชาติ (2531, หน้า 1) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ไว้คือ เป็นเรื่องของการดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้ (learning) เพื่อปรับปรุงและเพิ่มพูนความรู้ (knowledge) ความเข้าใจ (understanding) ทักษะหรือความชำนาญ (skill) และทัศนคติ (attitude) ที่เหมาะสม ที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในพฤติกรรม และทัศนคติเพื่อการปฏิบัติงานในหน้าที่ (specific knowledge) เพื่อยกมาตรฐานการปฏิบัติงาน ให้อยู่ในระดับสูงขึ้น และทำให้ทรัพยากรมนุษย์ มีความเจริญก้าวหน้าในงาน

อรุณ วัชรธรรม (2537, หน้า 1) ได้กล่าวถึงความหมายของการพัฒนาบุคคล หมายถึง กระบวนการที่จะเพิ่มพูนความรู้ (knowledge) ทักษะ (skill) และความสามารถ (capacities) ของบุคคลทั้งหมดในสังคมใดสังคมหนึ่ง ซึ่งนอกจากนี้ยังได้อ้างถึงสมัชชาข้าราชการแห่งสหรัฐอเมริกา และแคนาดา (Civil Service Assembly of the United State of America and Canada) ให้ความหมายของการพัฒนาบุคคล หมายถึงกรรมวิธีอันใหม่ที่จะเพิ่มพูนสมรรถภาพในการทำงานของผู้ปฏิบัติงาน ทั้งในด้านความคิด การกระทำ ความสามารถ ความรู้ ความชำนาญ และทำที่ต่าง ๆ ให้งว้างขวางและก้าวหน้าออกไปเพื่อให้การปฏิบัติงานมีประสิทธิภาพสูงขึ้น และบังเกิดสัมฤทธิ์ผลยิ่งขึ้น

ฐิระ ประवालพฤษ์ (2538, หน้า 2) ได้ให้ความหมายของ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คือ การดำเนินการเพื่อช่วยให้บุคลากร ได้เพิ่มพูนความรู้ ทักษะ และ ทัศนคติ ในการปฏิบัติงานที่รับผิดชอบให้ดียิ่งขึ้น

พนัส หันนาคินทร์ (2542, หน้า 80) ได้ให้ความหมายของ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ไว้ว่า คือกระบวนการในการฝึกฝน (training) กับการศึกษา (education) ซึ่งการฝึกฝน มีความหมายไปในเชิง การเพิ่มความถนัด ทักษะ และความสามารถเฉพาะอย่างในการทำงาน การศึกษา มีความหมายไปในเชิง การเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ มโนทัศน์ รวมทั้งทัศนคติของผู้ปฏิบัติงาน เพื่อให้สามารถปรับตัวเข้ากับงานที่เปลี่ยนแปลงไปไม่ว่าจะด้วยเทคโนโลยี เทคนิคการทำงาน สภาพแวดล้อม รวมทั้งการที่จะต้องไปรับตำแหน่งใหม่ที่อาจจะมีความแตกต่างไปจากเดิม

สำหรับนักวิชาการต่างประเทศได้ให้ความหมายของ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้ว่า หมายถึงการทำกิจกรรมที่มีการกำหนดรูปแบบอย่างมีระบบเพื่อเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ ความสามารถ และปรับปรุงพฤติกรรมของพนักงานให้ดีขึ้น โดยมุ่งเน้นการพัฒนาใน 3 ส่วน คือ การพัฒนาบุคคล (individual development) การพัฒนาสายอาชีพ (career development) และการพัฒนาองค์การ (organization development) จากแนวคิดที่มีองค์ประกอบทั้ง 3 ส่วน จะมีจุดร่วมคือ การปรับปรุงผลการปฏิบัติงานให้ดีขึ้น หรือปรับปรุงประสิทธิผลทั้งส่วนบุคคลและองค์การ (Armstrong, 1992 as cited in Yorks, 2005: Chalofsky, 1992 as cited in Yorks, 2005: Gilley and Egglan, 1990: McLagan and Suhadolnik, 1989 as cited in Yorks, 2005: Swanson, 1995 as cited in Yorks, 2005) เป็นกิจกรรมที่สัมพันธ์กับความสามารถในการเรียนรู้ในระดับส่วนบุคคล กลุ่ม และองค์การ (Watkins, 1989 as cited in Yorks, 2005) สอดคล้องกับ ลีโอนาร์ด (Leonard, 1992) สตีวาร์ดและแมคโกลดริค (Stewart and McGoldrick, 1996 as cited in Yorks, 2005) และเรมอนด์ (Raymond, 1999 อ้างอิงใน นิสดาร์ก เวชยานนท์, 2548) ที่นิยามการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้ว่า เป็นกระบวนการการศึกษาต่อเนืองที่มนุษย์ต้องมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ในระยะแรกการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มุ่งเน้นการฝึกอบรม ต่อมาได้มุ่งไปสู่การพัฒนา ซึ่งเป็นกิจกรรมและกระบวนการในภาพรวมที่มุ่งให้เกิดผลต่อการเรียนรู้ทั้งส่วนบุคคลและองค์การ ปัจจุบันแนวคิดของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มุ่งไปสู่กิจกรรม 3 ประเภท ได้แก่ การฝึก อบรมที่เป็นการเรียนรู้เพื่อมุ่งเน้นการปฏิบัติงานในปัจจุบัน การศึกษาที่เป็นการเรียนรู้เพื่อมุ่งเน้นการปฏิบัติงานในอนาคต เพื่อให้พนักงานเกิดความรู้ ทักษะและการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเป็นสำคัญ และการพัฒนาที่เป็นการเรียนรู้ที่มีได้มุ่งเน้นการปฏิบัติงาน แต่มุ่งถึงการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์ไปในทางที่ดีขึ้น

Harbison and Myers (1964, p. 2) กล่าวว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นเรื่องของการฝึกอบรมเพื่อพัฒนาบุคลากร ซึ่งเป็นกระบวนการของการพัฒนาด้านของพฤติกรรม การรอบรู้ ทักษะในตัวของพนักงาน ทั้งนี้เพื่อเพิ่มพูนการปฏิบัติงานและให้สามารถ ดำรงตำแหน่งที่สูงขึ้นได้

Nadler (1980, p. 2) กล่าวถึง ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึง ประสบการณ์เรียนรู้ ที่จัดให้มีขึ้นโดยนายจ้าง ภายในระยะเวลาที่มีการกำหนดไว้อย่างชัดเจน ทั้งนี้โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพื่อให้มีการปรับปรุงผลการปฏิบัติงานและเพื่อสร้างความสำเร็จ ความเจริญก้าวหน้าของตัวพนักงานเอง

Raymond (1999, pp. 3-4) ได้ให้ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในลักษณะของการพัฒนาและฝึกอบรมว่าเป็นความพยายามขององค์การที่จะนำเรื่องของการฝึกอบรมมาเป็นเครื่องมือในการประเมินผลการทำงานทั้งนี้เพื่อให้พนักงานเกิด ความรู้ ทักษะ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ซึ่งถือเป็นจุดสำคัญในการประเมินความสำเร็จของงาน และเป้าหมายของตัวพนักงานเอง ก็เป็นไปในเรื่องของการได้รับความรอบรู้ การมีทักษะ และการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม เป็นสำคัญในการโครงการฝึกอบรมสำหรับการปฏิบัติการกิจแต่ละวัน

สรุป ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ หมายถึงการพัฒนาที่มุ่งเน้นให้บุคคลากร หรือทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรทำงานให้มีประสิทธิภาพ มีคุณภาพเป็นทรัพยากรที่มีส่วนสำคัญในการพัฒนาองค์กร ซึ่งหลักการและวิธีการพัฒนานั้นขึ้นอยู่กับเป้าหมายขององค์กรว่ามีแนวทางที่จะพัฒนาทรัพยากรของตนเองในด้านใด การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่มีฐานคิดการพัฒนาที่มาจากตะวันตกจะมุ่งเน้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในฐานะที่เป็นทุนมนุษย์ที่จะเพิ่มผลผลิตหรือผลกำไรให้กับองค์กร จึงเน้นการพัฒนาไปที่ความสามารถในการทำงาน ความชำนาญในหน้าที่ของตน คุณภาพของการทำงานที่มีความสำคัญต่อผลผลิตขององค์กร ซึ่งแตกต่างจากฐานคิดการพัฒนาทางพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการพัฒนาที่เน้นความสุขสงบในการดำรงชีวิต เน้นความมีเหตุมีผล เน้นความพอเพียง มองถึงความเป็นประโยชน์เป็นหลักในการพัฒนา และเน้นการพัฒนาที่ครอบคลุมทุกองค์ประกอบของมนุษย์ ซึ่งความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้นจะต้องพัฒนาให้มนุษย์ครบทุกด้าน ทั้งร่างกายและจิตใจ ให้มนุษย์มีพฤติกรรมเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้น

3. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ ทรงมีพระราชดำรัสว่า “..จะต้องพัฒนาคนเพื่อพัฒนาประเทศ...” ปราโมทย์ อินสว่าง (2551)

สำนักนายกรัฐมนตรี แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 10 พ.ศ. 2550-2554 ได้มีเป้าหมายในการพัฒนาคนและสังคม คือ

คนไทยทุกคนได้รับการพัฒนาให้มีความพร้อมทั้งด้านร่างกาย สติปัญญา คุณธรรม จริยธรรม อารมณ์ มีความสามารถในการแก้ปัญหา มีทักษะในการประกอบอาชีพ มีความมั่นคงในการดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี และอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข

แนวทางการพัฒนาคุณภาพชีวิต ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 มีรายละเอียด ดังนี้คือ ความสำคัญของการพัฒนาคน คือ สังคมอยู่เย็นเป็นสุขร่วมกัน (Green and Happiness Society) คนไทยมีคุณธรรมนำความรอบรู้ รู้เท่าทันโลก ครอบคลุมรอบรู้ ชุมชนเข้มแข็ง สังคมสันติสุข เศรษฐกิจมีคุณภาพ เสถียรภาพ และเป็นธรรม สิ่งแวดล้อมมีคุณภาพ และ

ทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืน อยู่ภายใต้ระบบบริหาร จัดการประเทศที่มีธรรมาภิบาล ดำรงไว้ซึ่งระบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และอยู่ในประชาคมโลกได้อย่างมีศักดิ์ศรี

เพื่อให้เป็นไปตามนโยบายที่วางเอาไว้ สำนักนายกรัฐมนตรี ให้ความสำคัญกับการพัฒนาคนใน 3 มิติ คือ

1. พัฒนาคนให้มีคุณธรรมนำความรู้ โดยมุ่งให้เกิดการเสริมสร้างความรู้ตามความเหมาะสมของคนทุกกลุ่ม ทุกวัย เพื่อให้สามารถรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง ก้าวสู่สังคมฐานความรู้ได้อย่างมั่นคง
2. สนับสนุนการเพิ่มขีดความสามารถของประเทศ
3. มุ่งเสริมสร้างคนให้มีสุขภาพที่ดี ควบคู่กับการเสริมสร้างคนไทยให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข การคุ้มครองทางเศรษฐกิจและสังคม กระบวนการยุติธรรม การคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ และมีความปลอดภัยในการดำเนินชีวิต

และเพื่อให้ประสบความสำเร็จ ฉะนั้น จึงได้กำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาคุณภาพของคนและสังคมไทยสู่สังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ โดยให้ความสำคัญกับ

1. การพัฒนาคนให้มีคุณธรรมนำความรู้ เกิดภูมิคุ้มกัน โดยพัฒนาจิตใจควบคู่กับการพัฒนาการเรียนรู้ของคนทุกกลุ่มทุกวัยตลอดชีวิต เริ่มตั้งแต่วัยเด็กให้มีความรู้พื้นฐานเข้มแข็ง มีทักษะชีวิตพัฒนาสมรรถนะ ทักษะของกำลังแรงงานให้สอดคล้องกับความต้องการ พร้อมก้าวสู่โลกของการทำงาน และการแข่งขันอย่างมีคุณภาพ สร้างและพัฒนากำลังคนที่เป็นเลิศโดยเฉพาะในการสร้างนวัตกรรมและองค์ความรู้ ส่งเสริมให้คนไทยเกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต จัดการองค์ความรู้ทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่นและองค์ความรู้สมัยใหม่ตั้งแต่ระดับชุมชนถึงระดับประเทศ สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

2. การเสริมสร้างสุขภาพของคนไทยให้มีสุขภาพแข็งแรงทั้งกายและใจ และอยู่ในสภาพแวดล้อมที่น่าอยู่ เน้นการพัฒนาาระบบสุขภาพอย่างครบวงจร มุ่งการดูแลสุขภาพเชิงป้องกัน การฟื้นฟูสภาพร่างกายและจิตใจ เสริมสร้างคนไทยให้มีความมั่นคงทางอาหารและการบริโภคอาหารที่ปลอดภัย ปลอดภัย เลิกพฤติกรรมเสี่ยงต่อสุขภาพ

3. การเสริมสร้างคนไทยให้อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข มุ่งเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดี ของคนในสังคมบนฐานของความเป็นเหตุมีผลดำรงชีวิตอย่างมั่นคงทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน พัฒนาระบบการคุ้มครองทางเศรษฐกิจและสังคมที่หลากหลายและครอบคลุมทั่วถึง

ในด้านการพัฒนามนุษย์ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2544) ได้กล่าวเอาไว้ว่า จะต้องประกอบไปด้วยการพัฒนาใน 4 ด้านหลักๆ คือ

1. การพัฒนาทางกาย ได้แก่ การพัฒนาคนให้มีร่างกายแข็งแรง มีสุขภาพพลานามัยสมบูรณ์ดี มีปัจจัย 4 พอเพียงที่จะดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างผาสุก มีสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคมที่ดี

2. การพัฒนาด้านศีล ได้แก่ การพัฒนาด้านระเบียบ กฎเกณฑ์ กฎหมายอันเป็นกติกาในการอยู่ร่วมกันในสังคมที่ให้ความสงบสุขเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย สามารถจัดข้อขัดแย้งและการจัดสรรผลประโยชน์ได้อย่างยุติธรรม โดยเฉพาะเป็นกติกาที่อยู่ในจิตสำนึกของผู้คนที่เรียกว่าเป็นการพัฒนาทางสังคม

3. การพัฒนาด้านจิตใจ ได้แก่ การพัฒนาที่มีการฝึกฝนอบรมจิตใจให้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง 3 ด้าน คือ คุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

คุณภาพจิต เป็นจิตที่มีพื้นฐานที่ดี อันได้แก่ มีเมตตา ความรักความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีใจเสียสละแบ่งปัน มีน้ำใจเผื่อแผ่โอบอ้อมอารี

สมรรถภาพจิต เป็นจิตที่มีความสามารถ เนื่องจากถูกฝึกให้มีสติ ความพากเพียรสู้งาน มีความอดทน มีสมาธิแน่วแน่ มีสัจจะเอาจริงเอาจัง มีความเด็ดเดี่ยวต่อปณิธานและอุดมการณ์ในใจ

สุขภาพจิต เป็นจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจเป็นสุขสดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่งสงบ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว

4. การพัฒนาด้านปัญญา ได้แก่ การพัฒนาปัญญา คือความรู้ความเข้าใจในศิลป์และศาสตร์ต่างๆ อย่างไม่มีอคติ มีความรู้ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง รู้เท่าทันธรรมชาติของสังขาร คือโลกและชีวิต ถึงขั้นทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์

ในส่วนของหลักการขั้นพื้นฐานในการฝึกฝนพัฒนาคนให้เจริญอกงามในคุณความดี ช่วยเสริมสร้างความสงบสุขและความมั่นคงแก่สังคมโดยส่วนรวม เป็นกิจกรรมที่จะช่วยให้เข้าถึงหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้เป็นอย่างดีนั้น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (2542) กล่าวเอาไว้ว่า จะต้องมียุติปฏิบัติดังต่อไปนี้

1. ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ที่ควรเน้น คือ

1.1 การถวายทานแก่พระภิกษุสามเณร ในฐานะที่ท่านปฏิบัติธรรมเป็นแบบอย่างและเป็นผู้ดำรงธรรมไว้ให้แก่สังคม ในเมื่อท่านอุทิศให้แก่สังคม อุทิศชีวิตให้แก่ธรรม ด้วยการเล่าเรียน ปฏิบัติและเผยแผ่สั่งสอน โดยมีได้ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิตเลี้ยงชีวิตด้วย

ผลตอบแทน แต่ฝากชีวิตด้านวัตถุไว้กับประชาชน ชาวพุทธะฝ่ายคฤหัสถ์จึงถือเป็นหน้าที่ที่จะดูแล บำรุงให้ท่านมีกำลังบำเพ็ญศาสนกิจด้วยการถวายปัจจัย 4

1.2 การสงเคราะห์ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่มีความจำเป็น เช่น ให้เสื้อผ้า อาหาร และปัจจัยยังชีพทั้งหลายแก่ผู้ด้อยโอกาส คนยากไร้ขาดแคลนทั่วไป คนเจ็บไข้ คนพิการ คนตกทุกข์ได้ยาก ผู้ประสบภัย เช่น วาทภัย อุทกภัย เป็นต้น

1.3 การส่งเสริมสนับสนุนบุคคลและกิจการที่ดั่งงามสร้างสรรค์ ด้วยการร่วมกัน จัดตั้งกิจกรรมการกุศล หรือบริจาคทุนในการสนับสนุนแก่บุคคลและกิจการมีมูลนิธิ เป็นต้น ที่บำเพ็ญสาธารณประโยชน์

1.4 การบำเพ็ญอภัยทาน คือ บำเพ็ญเมตตา กรุณาธรรมให้ความไม่มีภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย ทั้งสัตว์บก สัตว์บิน และสัตว์น้ำ ด้วยการไม่รังแก ไม่เบียดเบียน ช่วยสงวนพันธุ์ ช่วยถิ่นที่อาศัยของมันด้วยการรักษาป่า เป็นต้น

2. ศิล คือ การประพฤติดีงาม มีพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียนและฝึกหัดขัดเกลาด้วยดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งต่อไปนี้

2.1 การรักษาศีล 5 สำหรับชาวบ้าน คือ ผู้ยังต้องแสวงหาวัตถุหรือสิ่งเสพบริโภค ต่างๆ เมื่อต่างคนต่างหาทุกคนก็อยากได้อีกอยากเอาให้มากที่สุด คนที่มีกำลังกว่าย่อมได้โอกาส ส่วนคนที่มีกำลังน้อยก็จะกลายเป็นคนด้อยโอกาสไป สังคมก็จะเดือนร้อน เต็มไปด้วยการเบียดเบียนแย่งชิง ด้วยเหตุนี้ท่านจึงวางหลักศีล 5 ไว้เป็นกรอบ คือ เป็นขอบเขตว่าใครจะแสวงหาอย่างไรก็หาไป แต่ต้องอยู่ในขอบเขตที่จะไม่ละเมิดศีล 5 ข้อนี้ แล้วสังคมก็จะสงบสุขพอสมควร

2.2 การรักษาอุโบสถศีล คือ ศิล 8 การปฏิบัติตามหลักการรักษาอุโบสถศีลนี้ นอกจากเป็นการฝึกฝนตนเองให้มีความสุขได้ง่ายขึ้นและพร้อมที่จะก้าวต่อไปในการพัฒนาชีวิตขั้นสูงขึ้นไปแล้ว ก็จะทำให้มีวัตถุเสพบริโภคเหลือพอที่จะนำไปเผื่อแผ่ให้ความสุขแก่คนอื่น และมีเวลาเหลือจากการมัวเสพวัตถุที่จะนำไปใช้ในทางที่ดีงามสร้างสรรค์อย่างอื่น โดยเฉพาะในชั้นภาวนาที่เป็นการพัฒนาชีวิตจิตใจขั้นสูงสุดในทางพุทธศาสนา ตลอดถึงการบำเพ็ญประโยชน์ด้านอื่น ๆ

3. การภาวนา คือ การพัฒนาชีวิตขั้นสูง โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึง การพัฒนาชีวิตด้านใน หรือจิตใจและปัญญา และที่เน้นเป็นพิเศษสำหรับภาวนาในระดับบุญกิริยาวัตถุนี้ พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง การเจริญเมตตาจิต ซึ่งเป็นฐานของท่านและศีลสองข้อข้างต้น เพราะเมตตาหรือความมีน้ำใจไมตรีต่อกันนี้ เป็นคุณสมบัติที่แท้จริงในตัวมนุษย์ที่จะรักษาสันติภาพไว้ในสังคมและทำให้โลกมีความร่มเย็นเป็นสุข (โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลกปัจจุบันนี้)

สรุป ความหมายของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ คือ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ของประเทศนั้นๆให้มีคุณภาพ มีประโยชน์ สามารถเป็นฐานในการพัฒนาประเทศต่อไป ซึ่งความหมายของการพัฒนาทรัพยากรนั้นจะต้องพัฒนามนุษย์ให้ครบทุกด้าน ทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจของคนทุกกลุ่มทุกวัยตลอดชีวิต รวมไปถึงมีพฤติกรรมที่ลดละเลิกพฤติกรรมที่เสี่ยงต่อสุขภาพ และพัฒนาชีวิตจิตใจตัวเองให้ถึงขั้นสูงสุดในทางพุทธศาสนา รวมไปถึงการเจริญสติ ซึ่งเป็นฐานของทานและศีล เพราะเมตตาหรือความมีน้ำใจไม่ตรีต่อกัน เป็นคุณสมบัติที่แท้จริงในตัวมนุษย์ที่จะรักษาสันติภาพไว้ในสังคมและทำให้โลกมีความร่วมมือกันเป็นสุข

4. ความสำคัญของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นสิ่งที่สำคัญ เนื่องจากในปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะเมื่อก้าวเข้าสู่ยุคของข้อมูลข่าวสารหรือที่เรียกว่าเป็นยุคของโลกคลื่นที่สาม ผู้ที่ปล่อยให้กลไกการเปลี่ยนแปลงไปโดยไม่พยายามก้าวให้ทันจะกลายเป็น ผู้ที่ล้าหลังและเสียผลประโยชน์ไปในเวลาอันรวดเร็ว ดังนั้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อให้เรียนรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของโลกในยุคโลกาภิวัตน์ และเพื่อความอยู่รอดของชีวิตจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น (สุภาพร พิศาลบุตร และยงยุทธ เกษสาคร (2545, หน้า 34) ส่วน สมิต อาชวณิชกุล (2535, หน้า 32) กล่าวถึง ความสำคัญของการทรัพยากรมนุษย์ว่า การที่คนเราได้ผ่านการศึกษอบรมตามสถาบันการศึกษาต่าง ๆ มากี่ดี หรือการที่เราไม่มีโอกาสผ่านสถาบันการศึกษาในขั้นสูงก็ดี ไม่ใช่เครื่องชี้วัดว่าเราจะเจริญก้าวหน้าหรือตกต่ำ คนจำนวนมากสำเร็จการศึกษาแล้วทั้งตำราไม่ฝึกฝนคว้าต่อไป ไม่นานวิชาที่เรียนมากก็จะเลือนหายไปจากความทรงจำ โอกาสก้าวหน้าเป็นไปได้ไม่ง่ายนัก แต่ผู้ที่นักการค้นคว้ามุ่งมั่นปรับปรุงตนเองอยู่ตลอดเวลาย่อมจะก้าวไปไกลกว่าคนประเภทแรก การเป็นคนรักการอ่าน รักการศึกษาค้นคว้า รักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ย่อมจะมีความรู้ มีสมรรถภาพอื่น ๆ ที่จะเชิดชูตนเอง พาดตนเองไปสู่ความเจริญก้าวหน้า จากการศึกษาของ วราภรณ์ คงสาหร่าย (2548) สรุปไว้ว่า ผู้บริหารควรพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และบุคลากรอื่น ๆ อย่างสม่ำเสมอ ผู้บริหารกับบุคคลอื่น ๆ จะต้องทำงานร่วมกันอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ทุกฝ่ายควรมีคุณสมบัติทางกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคมอยู่ในระดับดีเสมอ เพราะในการปฏิบัติงานตามหน้าที่ทุกฝ่ายจะประสบกับสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อความสัมพันธ์อันดี ทุกฝ่าย จะต้องมีความเข้าใจซึ่งกันและกัน การพัฒนาตัวผู้บริหารเอง และบุคลากรทุกคนเป็นสิ่งจำเป็น และจะต้องทำอยู่อย่างสม่ำเสมอ เพื่อว่าทุกคนจะอยู่ในสภาพที่ปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ทรัพยากรมนุษย์มีบทบาทและความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง กล่าวได้ว่า ถ้าในโลกนี้ขาดมนุษย์ โลกนี้ก็จะไม่เกิดความเจริญก้าวหน้าใด ๆ เพราะสิ่งมีชีวิตอื่นไม่ได้สั่งสมไว้ซึ่งวัฒนธรรม ถ้า

จะพิจารณาถึงความสำคัญของทรัพยากรมนุษย์ ซึ่ง สุมาลี วานิชวโรตม์ (2541) กล่าวว่าสามารถพิจารณาได้ 3 ประการ ดังนี้

1. มนุษย์เป็นทรัพยากรที่ทรงคุณค่าสูงสุดของโลก มนุษย์ได้เกิดขึ้นในโลกจนถึงปัจจุบันไม่ต่ำกว่า 2 ล้านปีและจะคงดำรงอยู่เผยแพร่ชาติพันธุ์ต่อไปตราบที่โลกนี้ยังมีสิ่งที่สามารถเอื้ออำนวยต่อการดำรงชีพของมนุษย์ มนุษย์มีคุณลักษณะพิเศษกว่าสิ่งอื่นตรงที่มีร่างกายตั้งฉากกับพื้นดิน มีดวงตาที่สามารถมองเห็นได้ในระยะไกล มีสมองที่สามารถจดจำได้นาน มีความรู้สึกนึกคิด พร้อมกันนั้นมีจิตใจที่อ่อนโยนหรืออาจเห็ดเหี้ยมได้มากกว่าสัตว์อื่น ๆ มนุษย์เกิดการเรียนรู้มากกว่าสัตว์ชาติญาณซึ่งได้รับและสืบทอดทางวัฒนธรรมชีวิตที่พร้อมที่จะสะสม ถ่ายทอดปรับปรุงเพิ่มเติม และยกเลิกบางส่วนของวัฒนธรรมที่เคยมี เคยประพฤติ สิ่งทีกล่าวมานี้ล้วนเป็นองค์ประกอบที่ทำให้มนุษย์สามารถเป็นทั้งผู้ที่สร้างสรรค์และเป็นผู้ที่สามารถทำลายได้ในเวลาเดียวกัน

2. มนุษย์เป็นกลางของกิจกรรมทั้งหมด กล่าวได้ว่ากิจกรรมทั้งหมดก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้า เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ กิจกรรมที่สำคัญ 3 ด้าน ประกอบด้วยกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจ กิจกรรมทางด้านสังคมและกิจการทางการเมืองการปกครอง กิจกรรมเหล่านี้ ล้วนครอบคลุมแนวทางและวิถีทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์กิจกรรมเศรษฐกิจ ได้แก่ การประกอบอาชีพ การซื้อขายแลกเปลี่ยน การบริการ ขนส่ง เป็นต้น กิจกรรมทางสังคม ได้แก่ การอยู่ร่วมกัน การถ่ายทอดวิชาความรู้ การสื่อสาร เป็นต้น กิจกรรมทางการเมืองการปกครอง ได้แก่ การกำหนดบทบาทและหน้าที่ของบุคคลและกลุ่มต่าง ๆ ออกกฎหมาย ข้อบังคับ พระราชบัญญัติ และกำหนดบทลงโทษผู้ฝ่าฝืนระเบียบข้อบังคับ ทั้งนี้เพื่อก่อให้เกิดระเบียบและคุ้มครองสิทธิประโยชน์แก่บุคคลในสังคมส่วนใหญ่ เป็นต้น กิจกรรมทั้ง 3 ประการนี้ช่วยให้สังคมพัฒนาความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น โดยการจัดระเบียบทางสังคม และอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขและสันติ

3. มนุษย์มีบทบาทและอิทธิพลต่อโลก การดำรงชีวิตของมนุษย์ด้วยการนำพัฒนาการต่าง ๆ มาใช้ ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ และต่อโลกจากการที่มนุษย์เป็นศูนย์กลางของกิจกรรมทั้งหมดก่อให้เกิดผลดังต่อไปนี้

3.1 การสร้างสรรค์ หมายถึง การที่มนุษย์ได้สร้างสิ่งใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นมาทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและสิ่งที่เป็นนามธรรม สิ่งที่ดีมีประโยชน์ และสิ่งที่ไม่ดีมีโทษหรือมีพิษภัย ตัวอย่างการสร้างสรรคของมนุษย์ ได้แก่ สังคมของมนุษย์เอง เครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ บ้านเรือนที่อยู่อาศัย แหล่งเสื่อมโทรม ยารักษาโรค ยาเสพติด ระเบียบกฎหมาย ขนบประเพณี เป็นต้น ผลจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ ทำให้มนุษย์ประสบความสำเร็จในการดำรงชีวิต มีสังคมที่มั่นคงถาวร

มีความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต สามารถเอาชนะธรรมชาติที่เป็นภัยได้ ขณะเดียวกันมนุษย์ก็ได้สร้างปัญหาและความเดือนร้อนขึ้นมาด้วย ไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม ตัวอย่างเช่น ปัญหาจากการเพิ่มประชากร โทษของยาเสพติด พิษภัยของระเบิดปรมาณู เป็นต้น ปัจจุบันบทบาทของมนุษย์ในฐานะผู้สร้าง มีศักยภาพและประสิทธิภาพสูงมาก ทั้งนี้เนื่องจากมนุษย์ได้สั่งสมความรู้ ประสบการณ์และเทคโนโลยีต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก และมีการถ่ายทอดสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้ชนรุ่นหลังได้เรียนรู้และพัฒนาให้เจริญก้าวหน้ามากขึ้นเป็นลำดับ ดังนั้นมนุษย์จึงสามารถสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้มากมาย จนแทบไม่น่าเชื่อว่ามนุษย์จะมีความสามารถถึงเพียงนี้

3.2 การทำลาย กล่าวคือ มนุษย์ได้ทำให้สิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่โดยธรรมชาติ หรือแม้แต่สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นมาสูญหายไป ทั้งนี้เนื่องจากการต่อสู้เพื่อดำรงชีวิต และเพื่อให้มีความสะดวกสบายและมีความปลอดภัย ทำให้มนุษย์ได้คิดค้นสิ่งอำนวยความสะดวกนานาประการ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทำให้มนุษย์ได้ทำลายสิ่งแวดล้อมที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตัวมนุษย์ ทั้งโดยวิธีการจงใจและไม่จงใจกระทำ ผลของการตัดไม้ทำลายป่าทั่วโลกก่อให้เกิดปรากฏการณ์โลกร้อน ทำให้สภาพภูมิอากาศของโลกเปลี่ยนแปลง เกิดการไหลกลับของน้ำในมหาสมุทรแปซิฟิกในช่วงระยะเวลาของลมสินค้าที่พัดจากตะวันออกมาตะวันตก อุณหภูมิน้ำในมหาสมุทรแปซิฟิกสูงขึ้น กระแสน้ำอุ่นไหลไปอยู่กลางมหาสมุทรใกล้ชายฝั่งประเทศเปรู เกิดความชื้นสูง ฝนตกชุก และอุทกภัยน้ำท่วมในภูมิภาคยานั้น ขณะเดียวกันกระแสน้ำบริเวณชายฝั่งเปรูซึ่งปกติจะมีอุณหภูมิต่ำกว่าน้ำในมหาสมุทรแปซิฟิกทางทวีปเอเชียประมาณ 8 องศาเซลเซียส และเป็นแหล่งที่อุดมไปด้วยธาตุอาหารได้ไหลย้อนกลับมาอีกฝั่งหนึ่ง

3.3 การเปลี่ยนแปลง มนุษย์ได้สั่งสมวัฒนธรรมและมีวิวัฒนาการความเจริญอย่างสูงทั้งทางด้านสังคม ความเป็นอยู่ ประดิษฐ์เครื่องอำนวยความสะดวกสบาย บางครั้งได้ทำลายสภาวะแวดล้อมและส่งผลกระทบต่อมนุษย์ ทางดิน น้ำ และอากาศ พื้นดินที่เคยอุดมสมบูรณ์กลายเป็นแห้งแล้งและยังมีการใช้ดินไปในลักษณะที่ไม่เหมาะสม น้ำในแม่น้ำเกิดมลภาวะ ในอากาศมีมลพิษเจือปนอยู่มาก โดยเฉพาะก๊าซคาร์บอนมอนนอกไซด์จะเห็นได้ว่ามนุษย์มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อโลก มนุษย์เป็นได้ทั้งผู้สร้างและผู้ทำลาย ดังนั้น ควรสร้างมนุษย์ให้มีคุณภาพและเป็นผู้สร้างสิ่งดี ๆ ให้แก่โลกเพื่อให้โลกนี้น่าอยู่ และเกื้อกูลกันอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ

อมลวรรณ วีระธรรมโม (2548) กล่าวไว้ในหนังสือ วาระศาสตร์เอาใจว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human Resource Development) ได้มีการกล่าวถึงการอย่างมากในปัจจุบันนี้ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจ ภาคเอกชน และทุก ๆ ที่ที่คิดว่า “มนุษย์” เป็นทรัพยากรที่มี

คุณค่าที่สำคัญที่สุด ความหายของทรัพยากรมนุษย์ จึงเป็นประสบการณ์เรียนรู้ที่ถูกจัดระเบียบโดยการได้รับสนับสนุนจากภาครัฐ เอกชนที่เป็นเจ้าภาพหรือนายจ้าง และได้ออกแบบมา และ /หรือจัดขึ้นเพื่อพัฒนาและปรับปรุงการปฏิบัติงานขององค์กรและชุมชน ตลอดจนความต้องการของเอกัตบุคคล

ในปัจจุบันนี้มีการกล่าวว่าการแบ่งปันความรู้คืออำนาจ (Knowledge Sharing is Power) เนื่องจากความรู้ (Knowledge) เป็นสิ่งที่กล่าวถึงกันมากในปัจจุบันนี้และก็จะได้ยินมากขึ้น ขณะเดียวกันองค์ความรู้จำเป็นต้องมาจัดการกับ “มนุษย์” ให้มนุษย์เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่า (Human Wealth) จึงเกิดคำถามขึ้นมากมายว่าทำไมต้องมีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งมีเหตุผลหลายประการดังนี้

ประการแรก มนุษย์เป็นศูนย์กลางของความสำเร็จ ทุกองค์กร ทุกหน่วยงาน จำเป็นต้องอาศัยความสำเร็จที่เกิดจากทรัพยากรมนุษย์ที่มีอยู่ มนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญของการดำเนินงานให้บรรลุวิสัยทัศน์ มนุษย์ต้องการความก้าวหน้าหรืออยากหาความรู้เพิ่มเติม มนุษย์ทุกคนต้องการให้ความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งขององค์กร เพิ่มความผูกพันกับองค์กร เกื้อกูลชุมชนและสังคม หรือทำให้เครือข่ายชุมชนเข้มแข็ง

ประการที่สอง มนุษย์มีคุณค่า มีสิทธิมนุษยชน (Human Right) ที่พึงได้รับการพัฒนาอย่างเท่าเทียม ตามโอกาสและความเหมาะสม

ประการที่สาม เป็นการลงทุนทางปัญญาให้เกิดความรู้แก่มนุษย์ มีการแบ่งปันความรู้เพื่อนำไปสู่องค์กรแห่งความรู้ (Learning Society) หรือเศรษฐกิจแห่งความรู้ (Knowledge Based Society)

ประการที่สี่ พัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อการแข่งขันตามโครงสร้างของการเปลี่ยนแปลงในภาพรวมของโลกยุคโลกาภิวัตน์

ประการที่ห้า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อเปลี่ยนแปลงองค์กร หน่วยงาน ชุมชน ให้เป็นองค์กร หน่วยงานและชุมชนที่มีประสิทธิภาพ

จะเห็นได้ว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นกิจกรรมที่มีความหมายที่ยกระดับคุณภาพของมนุษย์ที่อยู่บนพื้นฐานของความเชื่อดานมนุษยนิยม (Humanism) โดยเชื่อในความดี ความมีเหตุผลของมนุษย์และเชื่อว่ามนุษย์ทุกคนมีความสามารถในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและเจริญงอกงามตลอดชีวิต มีความทันสมัย เป็นการเน้นความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ของเอกัตบุคคลในการเปลี่ยนแปลงองค์กร ชุมชน และประเทศสุอนาคตของสังคมที่มีคุณภาพต่อไป

แนวทางการสร้างกลยุทธ์การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เพื่อสร้างทุนมนุษย์ในองค์การของปรัชญา ชูมนาเสียว (2549) จากการประชุมวิชาการรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์แห่งชาติครั้งที่ 7 กล่าวไว้ว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะอยู่ภายใต้โลกยุคศตวรรษที่ 21 ที่ทุกคนสามารถสัมผัสได้ทั่วไป คือการเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะทั้งโลก (Global) ในสังคมแบบใหม่ที่เรียกว่าสังคมสารสนเทศ (Information Society) สังคมแห่งการเรียนรู้ (Knowledge Society) หรือเป็นสังคมเศรษฐกิจฐานความรู้ (Knowledge-based Society and Economy) ลักษณะที่เกิดขึ้นดังกล่าวส่งผลทำให้สังคมที่มีความรู้จะกลายมาเป็นทรัพยากรที่มีค่ายิ่ง การพัฒนาความรู้ใหม่ๆ เพื่อการแข่งขัน และเสริมสร้างความเข้มแข็งจะเป็นฐานที่สำคัญอย่างยิ่งของกระบวนการพัฒนาประเทศลักษณะที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจฐานความรู้ที่สำคัญซึ่ง พรธิดา วิเชียรปัญญา (2547) กล่าวเอาไว้ว่ามี 4 มิติ ดังนี้

1. นวัตกรรมและการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงความรู้
2. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความสำคัญต่อการสร้าง การกระจาย และการนำความรู้ไปใช้
3. เทคโนโลยีสารสนเทศ และโทรคมนาคม ที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานสำคัญสำหรับการประมวลผล การเก็บรักษา การถ่ายโอน การสื่อสารข้อมูลทั้งที่อยู่ในรูปของข้อความ เสียง และภาพ
4. สภาพแวดล้อมทางธุรกิจ อันได้แก่ นโยบายทางกฎหมาย และเศรษฐกิจของรัฐบาล ดังนั้น จะเห็นได้ว่าโลกยุคศตวรรษที่ 21 ได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญหาที่มีอยู่ว่า พวกเราทุกคนจะรับมือปรับตัว และอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ได้อย่างไร ส่วนวิถีทางที่นั่นจะเป็นไปได้ก็คือ ประเทศ ทุกประเทศ ทุกประเทศในโลก องค์การทุกองค์การในโลก กลุ่มทุกกลุ่มในโลก หรือแม้กระทั่งบุคคลทุกบุคคลในโลก จะต้องเร่งสร้างภูมิคุ้มกันการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ โดยพยายามพัฒนาแนวทางที่จะสามารถรับมือกับปัญหานี้ได้ นั่นก็คือ การเร่งพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human resource Development) เพื่อสร้างศักยภาพด้านทุนมนุษย์ (Human Capital) ให้เกิดขึ้นในทุกๆระดับของสังคมแบบใหม่นี้ เพราะมนุษย์ถือได้ว่าเป็นหัวใจและกลไกสำคัญของกระบวนการพัฒนาการพัฒนาคคน (Human Development) หรือการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human Resource Development) จะต้องได้รับการเอาใจใส่โดยองค์การที่เกี่ยวข้องทั้งจากภาครัฐและภาคเอกชน มีการพัฒนาให้มีคุณภาพ มีศักยภาพ มีความรู้ความสามารถ มีความเชี่ยวชาญเพื่อพัฒนาองค์การให้ยั่งยืนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้้องค์การทุกองค์การจึงควรมุ่งให้ความสำคัญกับตัวคน ในกระบวนการบริหารงาน เพราะคนเป็นหัวใจของการทำงาน

ทุกระบบ และมีผลจะช่วยให้งานนั้นสำเร็จลุล่วงได้ (สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, 2547) ประเทศพัฒนาต่างๆในโลก จึงให้ความสำคัญต่อกระบวนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เพราะเชื่อว่าหากทรัพยากรมนุษย์มีคุณภาพ ก่อให้เกิดทุนมนุษย์ที่มีคุณภาพ และจะคิดทำการสิ่งใดจึงมีโอกาสพบกับความสำเร็จ

สกล มุลแสดง (2549) กล่าวเอาไว้ว่า ในฐานะที่มนุษย์เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าจึงต้องมีการพัฒนาโดยการให้มีความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมเต็มตามศักยภาพของแต่ละบุคคล เพื่อเป็นคนโดยสมบูรณ์ คนในชาติจะได้รับการพัฒนารัฐบาลจะต้องกำหนดนโยบายและแผนจัดสรรงบประมาณสนับสนุนให้หน่วยงานองค์กรต่าง ๆ ได้จัดทำโครงการกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาประชากรให้มีคุณภาพดี การศึกษาดี ความรู้ดี จิตใจดี มีคุณธรรม ตลอดจนมีทักษะที่เหมาะสมกับความต้องการด้านเศรษฐกิจและสังคมของชาติ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ จึงต้องพัฒนาคนมีการวางแผนพัฒนาตั้งแต่ระดับองค์กรและบุคคลดั่งนั้น การพัฒนามนุษย์จึงต้องดำเนินการ ดังนี้

1. พัฒนามนุษย์ให้เป็นคนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น มีคุณธรรม จริยธรรม มีเหตุผล มีเจตคติที่ดี ตลอดจนมีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่การงานของตนและสังคม โดยการให้การศึกษา ฝึกอบรม

2. พัฒนามนุษย์ให้มีความสามารถในการทำงานได้หลากหลายรูปแบบ มีการพัฒนาชุมชน เพื่อประชาชนจะได้มีงานทำในชนบท โดยไม่ต้องละทิ้งที่อยู่ดินรนไปหางานทำที่อื่น ดำเนินการให้มีการศึกษาตลอดชีวิตทุกรูปแบบ ทำให้ประชาชนมีทางเลือกที่จะศึกษาหาความรู้ได้ตามความพอใจได้ตลอดเวลา โอกาส และสถานที่โดยไม่มีเหตุผลกระทบกับอาชีพที่นำอยู่

3. พัฒนามนุษย์ให้มีความตระหนักถึงคุณค่าทรัพยากรธรรมชาติของประเทศ จึงต้องรู้จักรักษาและพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่าที่สุด และใช้ได้ยาวนาน

4. พัฒนาด้านบริการสังคม รัฐต้องให้บริการสาธารณสุขปลอดภัยด้านต่าง ๆ อาทิเช่น การสาธารณสุข สุข สังคมสงเคราะห์ ตลอดจนสวัสดิการต่าง ๆ เพื่อให้ประชาชนมีสุขภาพ พลานามัยและความเป็นอยู่ที่ดี

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ จะต้องศึกษาอย่างเป็นระบบครอบคลุมในทุกเรื่อง ดังนี้

1. การพัฒนาทางกาย มนุษย์จึงพัฒนาทางกายโดยผ่านกระบวนการเจริญเติบโต จากวัยเด็กจนถึงวัยผู้ใหญ่ เช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิตทั่วไป มีกิจวัตรและหน้าที่ในแต่ละวัยที่แตกต่างกัน ไม่ว่าจะอยู่ในวัยใด มีหน้าที่การงานอย่างไรทุกคนจะต้องรู้จักทำให้ร่างกายแข็งแรงนับตั้งแต่การรับประทานอาหาร การออกกำลังกาย การพักผ่อน นอกจากจะต้องดูแลตัวเองแล้ว ยังต้องดูแลเอา

ใจใส่สมาชิกในครอบครัว ส่วนในองค์กร หรือสถานที่ทำงานก็ต้องจัดให้มีสวัสดิการด้านต่าง ๆ เช่น สถานที่ออกกำลังกาย ห้องอาหาร สถาน้ำพยาบาลเบื้องต้น

2. การพัฒนาความรู้ และประสบการณ์ การเรียนรู้ เป็นการเรียนตลอดชีวิต แม้เรียนจบหลักสูตรแต่ละระดับแล้ว มนุษย์ก็ยังคงเรียนรู้ในการทำงานอาชีพต่อไป ยิ่งเรียนมาก ทำงานมาก ยิ่งเพิ่มพูนความรู้ และประสบการณ์ทำให้เป็นคนทันสมัย ก้าวทันโลกที่มีวิทยาการและเทคโนโลยีที่พัฒนาอย่างรวดเร็ว ตลอดเวลา มนุษย์จึงต้องเรียนตลอดเวลาในรูปแบบอื่นที่ไม่ใช่ชั้นเรียน เช่น ศึกษาดูงาน ฝึกอบรม และการศึกษากู้ยตนเองตามความสนใจ เพื่อพัฒนางานและองค์กรที่ตนเองเป็นสมาชิกให้เจริญก้าวหน้า

3. การพัฒนาทางความคิด มนุษย์มีความคิดเป็นของตนเอง การฝึกให้กล้าแสดงความคิดเห็นตั้งแต่ปฐมวัย และฝึกให้คิดอย่างมีเหตุผล คิดเชิงสร้างสรรค์ ซึ่งจะพัฒนาไปเป็นความคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณ ซึ่งเป็นความคิดขั้นสูงที่จะติดตัวไปในวัยผู้ใหญ่ และมีส่วนในการพัฒนาองค์กรและประเทศต่อไป

4. การพัฒนาด้านทักษะเป็นการพัฒนาการใช้อวัยวะของร่างกาย หรือการกระทำการ ปฏิบัติฝึกฝนจนเกิดความชำนาญ บุคคลที่มีทักษะจะเป็นผู้ที่ทำางานใด ๆ ได้อย่างคล่องแคล่ว ว่องไว ไม่ผิดพลาด มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผล มีความสำเร็จในงานสูง จึงควรส่งเสริมให้บุคคลมีทั้งทักษะควบคู่ไปกับความรู้ ความคิด

5. การพัฒนาด้านคุณธรรม หรือที่เรียกว่า ความดีงาม มนุษย์จะมีเพียงความรู้ ความคิดไม่ได้ เพราะถ้าขาดคุณธรรมก็อาจใช้ความรู้ไปในทางที่ผิดหรือมีคุณธรรมโดยไม่มีความรู้ ก็อาจเป็นคุณธรรมที่หลงผิดงมงายก็ได้ในองค์กรหรือสังคมควรพัฒนาให้คนสร้างควมดีมีความซื่อสัตย์ไม่คดโกง ไม่เห็นประโยชน์ส่วนตนเป็นใหญ่ ไม่อิจฉาริษยา นิินทาว่าร้ายผู้อื่น ให้ความช่วยเหลือผู้ที่มีฐานะด้อยกว่าตน ยินดีกับความสำเร็จของผู้อื่น

6. การพัฒนาด้านการใช้ประโยชน์ เนื่องจากคนเป็นทรัพยากรที่มีชีวิตที่มีการพัฒนาด้วยสมองสูงกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น มีความนึกคิดที่ละเอียดอ่อนไหวดังนั้น การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมนุษย์จึงต้องคำนึงถึงความเหมาะสมกับงาน โดยพิจารณาด้านความรู้ ความสามารถ ความถนัด รวมถึงความสนใจเป็นพิเศษของบุคคล ซึ่งจะทำได้พัฒนาทั้งงานและชื่อเสียงให้ตนเองและองค์กรในทางตรงข้าม ถ้าใช้ทรัพยากรมนุษย์ไม่ตรงกับความสามารถ ผลงานที่ได้ย่อมไม่มีคุณภาพหรืออาจล้มเหลวก็ได้ นอกจากนี้ยังต้องมีการเสริมแรงด้วยด้วยการยกย่องและมีสวัสดิการเพื่อเป็นขวัญกำลังใจให้บุคคล มีความตั้งใจทำงาน ซึ่งจะทำให้ได้ผลงานที่ดีมีประสิทธิภาพสูง

7. การประเมิน เป็นกระบวนการประมาณค่าผลสำเร็จของงานที่ได้กระทำเพื่อที่จะทราบว่า งานที่ได้ปฏิบัติไปแล้ว บรรลุจุดประสงค์มากน้อยเพียงใด และนำผลการประเมินไปเป็นแนวทางแก้ไขปรับปรุงส่วนที่ยังบกพร่องเพื่อการปฏิบัติใช้ครั้งต่อไปให้ดีขึ้น ส่วนที่ติดอยู่แล้วจะต้องพัฒนาให้ดีขึ้น การประเมินทรัพยากรมนุษย์จึงเกี่ยวข้องกับการพัฒนาในด้านต่างๆ คือ ร่างกาย ความรู้ ประสบการณ์ ทักษะ คุณธรรม และการใช้ประโยชน์

สรุป ความสำคัญและความจำเป็นที่เราทุกคนจะต้องเร่งรัดพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เพื่อให้มีศักยภาพและความพร้อมที่จะดำเนินกิจกรรมที่สอดคล้องเหมาะสมกับทิศทางการดำเนินชีวิตในสังคมปัจจุบัน ทั้งนี้แม้ว่าทรัพยากรมนุษย์มิใช่ทรัพยากรสิ้น แต่เราต้องถือว่าเป็นทรัพยากรที่สำคัญทั้งในระดับประเทศชาติและระดับโลก ปัญหาทั้งหลายของประเทศทั้งในเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ชุมชน ครอบครัว ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ เราสามารถแก้ไขได้ด้วยการมีทรัพยากรมนุษย์ที่ดีมีคุณภาพ รู้จักตนเอง รู้จักผู้อื่น รู้จักคิด พิจารณา ฝึกฝนอบรมตนให้เกิดความรู้ และรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างถูกต้องและประหยัด เป็นต้น ฉะนั้น ทรัพยากรมนุษย์จึงเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาประเทศชาติในด้านต่าง ๆ เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติเป็นเบื้องต้น และเพื่อชีวิตแห่งชีวิตของมนุษย์เราทุกคน

5. หลักการและแนวคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

พิชัย ลีพิพัฒน์ (2537, หน้า 130-131) กล่าวว่าปัจจุบันการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human Resource Development--HRD) เป็นหัวใจสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงองค์กร มนุษย์จึงจำเป็นที่จะต้องได้รับการพัฒนาตลอดเวลา เพื่อให้มนุษย์มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ (initiative) และสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ การที่มนุษย์ได้ทำสิ่งใหม่ จะเป็นบ่อเกิดทำให้เศรษฐกิจและสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น เราจึงต้องคิดใหม่ทำใหม่ต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในอนาคตใน 6 ประเด็น คือ

1. คิดใหม่ทำใหม่ต่อเรื่องหลักการ (rethinking principles) หลักการที่ขึ้นนำองค์กร สังคม และชีวิตของเรา เนื่องจากเป็นที่ยอมรับกันว่าคนเรามีอำนาจที่จะสร้างสรรค์อนาคตด้วยตนเอง จึงเกิดคำถามว่าเราได้สร้างสรรค์อะไร และทำไมถึงเลือกที่จะสร้างสรรค์สิ่งนั้น แนวคิดใหม่ต่อเรื่องหลักการได้เน้นถึงหนทางค้นหาและทำความเข้าใจโลกที่ไม่มีความแน่นอนมากขึ้นทุกวัน รวมทั้งได้เสนอทางออกบางอย่างเพื่อให้หลุดพ้นจากความขัดแย้งดังกล่าวนี้

2. คิดใหม่ทำใหม่ต่อการแข่งขัน (rethinking competition) ให้คำอธิบายต่อการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานในธรรมชาติของการแข่งขัน เสนอทัศนะใหม่เพื่อการเตรียมตัวให้พร้อมในการแข่งขัน ภายใต้สภาพทางเศรษฐกิจของโลกในศตวรรษที่ 21 ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านสร้างโอกาสใหม่

สำหรับอนาคต รวมทั้งข้อเสนอแนะต่อบริษัทและรัฐบาลที่จะให้ปฏิบัติในวันนี้เพื่อการแข่งขันในวันพรุ่งนี้

3. คิดใหม่ทำใหม่ต่อการบริหารองค์กร (rethinking control complexity) เสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการออกแบบและบริหารองค์กรในศตวรรษหน้า เรียกร้องให้เห็นความจำเป็นที่จะท้าทายข้อสรุปเก่า ๆ การจัดตั้งและบริหารองค์กรแบบเดิม ๆ ที่ไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ของโลกหลังยุคอุตสาหกรรม นอกจากนี้ยังเสนอแนะรูปแบบใหม่ของการจัดการที่มีรากฐานจากกระบวนการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพสูง และให้อำนาจแก่บุคคล และเสนอโครงสร้างขององค์กรที่สามารถเอื้ออำนวยให้เจตนาารมณ์รวมหมู่และการคิดอย่างมีระบบงอกงามเติบโตขึ้น โดยให้ผู้คนในองค์กรการเป็นผู้ “ริเริ่ม” มากกว่าจะเป็นผู้ “ตอบสนอง” และให้ผู้คนได้อยู่ทำงานและร่วมกันเรียนรู้ในกระบวนการของการเปลี่ยนแปลง

4. คิดใหม่ทำใหม่ต่อความเป็นผู้นำ (rethinking leadership) ซึ่งให้เห็นวิธีการปลดปล่อยอำนาจความรู้ขององค์กร และเพิ่มพลังให้แก่ทุนทางปัญญา บทนี้ได้เสนอวิธีการกระจายอำนาจที่สามารถบรรลุเป้าหมายขององค์กรที่เป็นเครือข่าย นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่บรรลุผลสำเร็จ เพราะผู้นำยุคใหม่ต้องเรียนรู้กระบวนการใช้อำนาจในองค์กรแห่งอนาคตอย่างมีเป้าหมายและ บังเกิดผล

5. คิดใหม่ทำใหม่ต่อการตลาด (rethinking markets) แนวคิดใหม่ต่อการตลาดได้ตรวจสอบความเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติแห่งความสัมพันธ์ระหว่างลูกค้ากับบริษัทสำรวจกำลังของประชากรที่ครอบงำตลาดในระยะต้นของศตวรรษที่ 21 สำรวจท่าทีของคนกลุ่มนี้ สำรวจอุปสงค์ของผู้บริโภคในตลาดใหม่ สำรวจการปฏิวัติทางเทคโนโลยีตลอดจนการใช้เทคโนโลยีในการตลาด สำหรับสินค้าและบริการในอนาคต

6. คิดใหม่ทำใหม่ต่อโลก (rethinking the world) แนวคิดใหม่ต่อโลกได้เสนอภาพของการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ในวงการธุรกิจและสังคม การแปรเปลี่ยนในการแข่งขันทางเศรษฐกิจของโลก บทบาทของรัฐบาลที่เปลี่ยนแปลงไปในโลกของเครือข่าย ผลกระทบของเศรษฐกิจแบบเครือข่ายต่อทุกภาคส่วนของธุรกิจ ตลอดจนทั้งการค้นพบใหม่ทางวิทยาศาสตร์ที่จะนำผู้คนไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่คนละต่อสิ่งต่างๆ ในศตวรรษหน้า

นอกจากนั้นรุ่งฤดี กิจควร (ม.ป.ป.) ยังได้กล่าวถึงสาเหตุของการที่ต้องพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เอาไว้ว่า

สาเหตุของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สามารถแบ่งออกได้ 2 ประการ คือ 1) การปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆของยุคปัจจุบัน 2) การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัย ซึ่งสาเหตุทั้ง 2 ประการดังกล่าวสามารถอธิบายได้ดังนี้คือ

1. การปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆของยุคปัจจุบัน (อรุณ รักรธรรม อ่างอิงใน อรัญญา ศรีสมร (ม.ป.ป.) ประกอบด้วย การปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่างๆดังนี้

1.1 การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมหนึ่งหรือในวัฒนธรรมหนึ่ง เป็นไปอย่างรวดเร็วและสม่ำเสมอ

1.2 การเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ได้เป็นไปชั่วคราวหรือเป็นการเปลี่ยนแปลงเฉพาะเรื่องนั้นๆ โดยลำพัง แต่การเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นในลักษณะของลูกโซ่ คือมีผลต่อเนื่องกันไปเมื่อเป็นเช่นนี้ ผลของการเปลี่ยนแปลง ก็มีแนวโน้มที่จะขยายออกไปในอาณาบริเวณกว้างหรือแผ่ออกไปทั่วโลก

1.3 การเปลี่ยนแปลงอาจเกิดขึ้นได้ทุกสถานที่ และมีความสำคัญต่อสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และผลของการเปลี่ยนแปลงย่อมมีความสัมพันธ์กัน คือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ ตามมาด้วย

1.4 การเปลี่ยนแปลงสมัยปัจจุบันเป็นผลมาจากการวางแผนเอาไว้ (planned change) หรือ เป็นผลที่เกิดจากการคิดประดิษฐ์สิ่งต่างๆ มากกว่าสมัยก่อน

1.5 ความรู้ในทางเทคนิคหรือวิชาการใหม่แผ่ขยายออกไปอย่างรวดเร็วและมีมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันการเลิกใช้กระบวนการบางอย่างที่เป็นของเก่าๆ ที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเช่นกัน

1.6 การเปลี่ยนแปลงมีผลกระทบต่อกระทั่งประสพการณ์ของปัจเจกบุคคลและหน้าที่ของสังคมอย่างกว้างขวาง คนทุกคนย่อมประสบกับการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

2. การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยประกอบด้วย การปรับเปลี่ยนใน 3 ด้านคือ 1) การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยด้านเศรษฐกิจ 2) การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยทางการเมือง 3) การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยทางสังคม โดยการปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยในด้านต่างๆ ดังกล่าวมี (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547, หน้า 4) ดังนี้

2.1 การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยทางด้านเศรษฐกิจ มีหลายลักษณะด้วยกันดังนี้

2.1.1 มีการผลิตแบบอุตสาหกรรม ใช้เครื่องจักรสมัยใหม่และเทคโนโลยีขั้นสูงในการผลิต

2.1.2 เป็นการผลิตเพื่อการค้า คือมีเป้าหมายเพื่อหวังผลกำไรสูงสุด (maximize profit)

2.1.3 การแข่งขันเป็นไปอย่างเสรี โดยรัฐเข้าไปแทรกแซงให้น้อยที่สุดมีการค้าเสรีระหว่างประเทศ มีการไหลของเงินทุนและปัจจัยการผลิตอย่างเสรี ไม่มีการกีดกันทางการค้า

2.1.4 มีการแบ่งแยกงานตามความชำนาญเฉพาะอย่าง (specialization)

2.1.5 มีการดึงแรงงานส่วนเกินจากภาคชนบทเข้ามาทำงานในภาคอุตสาหกรรม (6) มีอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจสูง

2.2 การปรับเปลี่ยนให้เกิดความทันสมัยทางการเมือง มีหลายลักษณะด้วยกัน ดังนี้

2.2.1 เน้นเรื่องสิทธิ ความเสมอภาคของประชาชน และการมีส่วนร่วมทางการเมือง

2.2.2 มีการแบ่งแยกอำนาจบริหาร ตุลาการ และนิติบัญญัติออกจากกันอย่างชัดเจน

2.2.3 มีการเลือกตั้งผู้บริหารประเทศเข้าออกตามวาระแห่งรัฐธรรมนูญ

2.2.4 รัฐบาลมีเสถียรภาพ ไม่มีการปฏิวัติ รัฐประหาร ยึดอำนาจกันเกิดขึ้น

2.3 การปรับเปลี่ยนเกิดความทันสมัยทางสังคม มีหลายลักษณะด้วยกัน ดังนี้

2.3.1 มีระบบความเชื่อ ทศนคติ ค่านิยมที่พร้อมเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งใหม่ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของวิทยาศาสตร์ ทำงานเป็นระบบ เน้นการวางแผน และให้ความสำคัญกับเวลา

2.3.2 เน้นระบบคุณธรรมมากกว่าอุปถัมภ์ เปิดโอกาสให้มีการเลื่อนขั้นทางสังคมได้อย่างสะดวก

จากสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์โลกจึงเป็นสาเหตุให้ต้องคำนึงถึงทรัพยากรมนุษย์ซึ่งเป็นทรัพยากรหลักของประเทศกันใหม่ถึงหลักการและแนวทางในการพัฒนาทั้งซึ่งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 ก็ได้กล่าวถึงหลักการและแนวทางในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เอาไว้ว่า การจัดเตรียมแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 มีความต่อเนื่องจากแนวคิดของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8-10 โดยยังคงยึดหลัก "ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง" "คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาจะเป็นไปในแนวทางที่ยั่งยืนและสร้างความสุขให้กับคนไทย" จำเป็นต้องพิจารณาการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกประเทศอย่างรอบด้านและ

วางจุดยืนในการพัฒนาระยะยาว จึงได้มีการจัดทำวิสัยทัศน์ประเทศไทย ปี 2570 ซึ่งพิจารณาถึงบริบทการเปลี่ยนแปลงในอนาคตและกำหนดวิสัยทัศน์ ปี 2570 ดังนี้

“คนไทยภาคภูมิใจในความเป็นไทย มีมิตรไมตรีบนวิถีชีวิตแห่งความพอเพียง ยึดมั่นในวัฒนธรรมประชาธิปไตยและหลักธรรมาภิบาล การบริการสาธารณะขั้นพื้นฐานที่ทั่วถึง มีคุณภาพสังคมมีความปลอดภัยและมั่นคง อยู่ในสภาวะแวดล้อมที่ดี เกื้อกูลและเอื้ออาทรซึ่งกันและกัน ระบบการผลิตเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม มีความมั่นคงด้านอาหารและพลังงาน อยู่บนฐานทางเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองและแข่งขันได้ในเวทีโลก สามารถอยู่ในประชาคมภูมิภาคและโลกได้อย่างมีศักดิ์ศรี”

กรอบแนวคิดของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 11 จึงเป็นการดำเนินการเพื่อบรรลุถึงวิสัยทัศน์ระยะยาว โดยมีปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญานำทาง และคำนึงถึงบริบทการเปลี่ยนแปลงที่จะเป็นทั้งโอกาสและข้อจำกัดของการพัฒนาในแนวทางดังกล่าว หลักการสำคัญของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 จึงมีดังนี้

1. พัฒนาตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และขับเคลื่อนให้บังเกิดผลในทางปฏิบัติที่ชัดเจนยิ่งขึ้นในทุกระดับ
2. ยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ให้ความสำคัญกับการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในสังคม และการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจของประชาชน
3. พัฒนาประเทศสู่ความสมดุลในทุกมิติ อย่างบูรณาการและเป็นองค์รวม
4. ยึดวิสัยทัศน์ปี 2570 เป็นเป้าหมาย ซึ่งจะส่งผลให้บรรลุการพัฒนาที่อยู่บนรากฐานของสังคมไทย อยู่บนกรอบแนวคิดของการพัฒนาบนหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ประเทศมีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นเสาหลักของความเป็นปึกแผ่นของคนในชาติครอบครัวมีความสุขเป็นพื้นฐานที่สร้างคนเป็นคนดี ชุมชนมีความเข้มแข็งและมีบทบาทในการพัฒนา ระบบเศรษฐกิจมีเสถียรภาพและความสามารถในการแข่งขัน มีการบริการสาธารณะที่มีคุณภาพ มีกฎระเบียบและกฎหมายที่บังคับใช้อย่างเป็นธรรมและประเทศไทยมีความเชื่อมโยงกับประเทศภูมิภาคและอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

แต่เมื่อกล่าวถึงหลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นประเด็นแล้ว ไพโรจน์ อูลิต (2547) ได้กล่าวถึงหลักการที่สำคัญในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้เป็นประเด็นดังนี้

1. มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่สามารถพัฒนาให้เพิ่มพูนขึ้นได้ ทั้งด้านความรู้ด้านทักษะและเจตคติ ถ้าหากมีแรงจูงใจที่ดีพอ

2. การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ควรเป็นกระบวนการต่อเนื่อง ตั้งแต่การสรรหา การคัดเลือกนำมาสู่การพัฒนาในระบบขององค์การ

3. วิธีการในการพัฒนาทรัพยากรมีหลายวิธี จะต้องเลือกใช้ให้เหมาะสมกับลักษณะขององค์การ และบุคลากร

4. จัดให้มีระบบการประเมินการพัฒนาความสามารถของบุคลากรเป็นระยะๆ เพื่อช่วยแก้ไขบุคลากรบางกลุ่ม ให้พัฒนาความสามารถเพิ่มขึ้นและในขณะเดียวกันก็สนับสนุน ให้ผู้มีขีดความสามารถสูงได้ก้าวหน้าไปสู่ตำแหน่งใหม่ที่ต้องใช้ความสามารถสูงขึ้น

5. องค์การจะต้องจัดระบบทะเบียนบุคลากรให้เป็นปัจจุบัน ที่สามารถตรวจสอบความก้าวหน้าได้เป็นรายบุคคล

6. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จะต้องทำทุกด้านคือ ด้านสุขภาพอนามัย ด้านความรู้ ความสามารถ ด้านจิตใจ หรือด้านคุณธรรมให้มีควบคู่กันไป

7. องค์การต้องคำนึงถึงความมั่นคงและความก้าวหน้าของบุคลากรทุกคนในองค์การ ควบคู่กับความก้าวหน้าขององค์การ องค์การจะอยู่ไม่ได้ ถ้าขาดบุคลากรที่มีกำลังกาย กำลังใจ และสติปัญญาทุ่มเทให้กับองค์การ

ส่วน วิโรจน์ ลักษณะอดิศร (2550) กล่าวถึงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในปัจจุบันว่า หากสัมภาษณ์องค์กรโดยทั่วไปแล้ว ผู้บริหารส่วนใหญ่จะกล่าวถึงความจำเป็นของการฝึกอบรม และพัฒนาส่วนใหญ่จะมีคำตอบดังนี้

1. เป็นการทำให้พนักงานได้พักผ่อน และได้รู้เท่าทันโลก
2. เป็นการฝึกอบรมตามที่กำหนด หรือมาตรฐานต่างๆ ที่บริษัทจะต้องขอรับรอง เช่น ISO 9001 หรือ 14001 เป็นต้น

3. เป็นการทำให้พนักงานรู้สึกไม่ล้าหลัง อยู่กับบริษัทได้นานๆ

ในขณะที่ จรวยพร ธรณินทร์ (2542) ได้กล่าวถึงหลักการเดิมของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ไว้ 6 ประการด้วยกัน คือ

1. เป็นการทำให้พนักงานได้พักผ่อนและได้รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของโลก
2. เป็นการฝึกอบรมตามที่กฎหมาย หรือมาตรฐานต่างๆ ที่บริษัทหรือองค์กรขอรับรอง เช่น ISO 9001 หรือ ISO 14001

3. เป็นการเอาใจทำให้พนักงานไม่รู้สึกล้าหลัง จะได้อยู่กับบริษัทได้ยาวนาน

4. ใครก็ได้สามารถทำงาน HRM

5. ต้องควบคุมค่าใช้จ่ายให้ต่ำ เพราะเป็นเพียงโบนัส

6. ใช้ HRM เพื่อกำกับพนักงานโดยมอบเป็นหน้าที่ฝ่ายบุคคล

หลักการของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ 6 ประการที่ จรรยา ธรณินทร์ (2542) ได้กล่าวไว้ใกล้เคียงกับที่ วิโรจน์ ลักษณะอดิศร (2550) กล่าวไว้เช่นเดียวกัน

นอกจากนั้น สมชาย หิรัญกิตติ (2542) ได้กล่าวถึงหลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อย่างกว้างๆ ว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ให้เป็นบุคคลซึ่งมีความพร้อม มีความจริงใจ และสามารถที่ทำงานให้บรรลุเป้าหมายขององค์กร หรือเป็นบุคคลในองค์กรที่สามารถสร้างคุณค่าของระบบการบริหารงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ต้องการได้ ดังนั้นองค์กรจึงมีหน้าที่ในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เพื่อให้ปฏิบัติงานจนบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กร ซึ่งต้องให้การวางแผนเชิงกลยุทธ์ด้านการบริหารทรัพยากรมนุษย์เข้ามาช่วย

นอกจากนั้น บัณรส มาลากุล ณ อยุธยา (2548, หน้า 5-10) ได้กล่าวถึงแนวทางในการพัฒนาทรัพยากร มนุษย์ตามกระบวนการเรียนรู้หรือตามวงจรการเรียนรู้ (learning loop) ดังนี้

1. การเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง CE (Concrete Experience) คือ การเรียนรู้ที่ได้มาจากการได้มีประสบการณ์ด้วยตนเอง เช่น การเรียนรู้ถึงบรรยากาศของภูกระดึงว่า เป็นอย่างไร ก็ต้องอาศัยประสบการณ์ตรงจึงจะเรียนรู้ได้ดีที่สุด หรือการเรียนรู้ที่จะว่ายน้ำ น้ำ ซึ่งจกریان ก็ต้องอาศัยประสบการณ์ตรง เช่น ผู้ที่เคยมีเจ้านายที่ขอบดุด่าเป็นประจำ ก็ มักจะเชื่อมโยงเอาความรู้สึกที่ไม่ดีจากประสบการณ์ ที่ได้จากเจ้านายคนก่อนมาใช้กับ เจ้านายคนอื่น ๆ ในอนาคตด้วย องค์กรก็สามารถเรียนรู้ได้จากประสบการณ์ตรงเช่นกัน กล่าวคือ องค์กรที่เคยมีประสบการณ์ในการผลิตสินค้า หรือบริการใด หรือดำเนินการ ในตลาดใดมาก ๆ ก็มักจะได้บทเรียน ข้อคิด หรือข้อปฏิบัติจากประสบการณ์นั้น ๆ มาก

2. การเรียนรู้จากการสังเกตและไตร่ตรอง RO (Reflective Observation) ซึ่งเป็นการเรียนรู้โดยการสังเกตจากกรณีตัวอย่างที่ผู้อื่น แล้วนำมาคิดใคร่ครวญไตร่ตรอง ตั้ง ข้อสังเกต ซึ่งมักทำให้ได้ความคิด บทเรียนหรือตัวแบบที่จะสามารถนำไปปฏิบัติต่อไป ได้ในอนาคต ตัวอย่างเช่น การส่งคนไปดูงานตามที่ต่าง ๆ เพื่อที่จะเรียนรู้ และนำมา เลียนแบบ ดัดแปลงใช้ หรือการสร้างต้นแบบอ้างอิง (benchmarking) ซึ่งเป็นการสรุป ลักษณะที่ดีของต้นแบบ เพื่อที่องค์กรจะได้นำมาเป็นเป้าหมายในการดำเนินการให้ ได้ผลเช่นเดียวกับองค์กรต้นแบบ

3. การเรียนรู้โดยการหาและได้มาซึ่งแนวคิดเชิงนามธรรม AC (Abstract Conceptualization) ซึ่งเป็นการเรียนรู้ในสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น การเรียนรู้ภาษา สัญลักษณ์ หลักการ ปรัชญา หรือแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ ซึ่งอาจได้มาโดยการค้นคว้าจาก แหล่งความรู้ต่าง ๆ จากตำรา โทรทัศน์และ Internet ฯลฯ หรืออาจได้มาด้วยการค้นคิด ด้วยตนเอง เช่นที่ เซอร์ ไอแซ็ค

นิวตัน สามารถคิดกฎแห่งแรงโน้มถ่วง หลังจากที่ถูกลูก แอปเปิ้ลหล่นลงมาบนศีรษะ เป็นต้น ซึ่งองค์การหลายแห่งสามารถพัฒนาก้าวหน้าไป ด้วยการเรียนรู้โดยการคิดเชิงนามธรรมนี้เป็นจำนวนมาก ซึ่งมักจะเป็นองค์การที่เป็น ผู้บุกเบิกสร้างสิ่งใหม่ ๆ เช่น องค์การ NASA มหาวิทยาลัยต่าง ๆ และบริษัท ไมโครซอฟท์ เป็นต้น ความสามารถในการเรียนรู้โดยการคิดเชิงนามธรรม จึงเป็นความสามารถที่สำคัญประการหนึ่งขององค์การที่เรียนรู้ เพราะการคิดในเชิงนามธรรม มักจะทำให้สามารถคิดไปถึงสิ่งที่ยังไม่เป็นรูปธรรม หรือยังเป็นไปไม่ได้ และหาก องค์การใดสามารถทำสิ่งที่คนทั่วไปเชื่อว่าเป็นไปไม่ได้ ให้เป็นไปได้ในทางปฏิบัติขึ้นมา องค์การนั้นก็จะกลายเป็นผู้นำทันที ดังนั้นจึงมีเครื่องมือทางการบริหารที่ใช้สำหรับช่วย องค์การในการคิดในเชิงนามธรรมอยู่มากมาย เช่น เทคนิคด้านการวิเคราะห์เชิงปริมาณ เช่น simulation, network analysis, decision tree และ linear programming เป็นต้น หรือ เทคนิคการวางแผนต่าง ๆ เช่น การวางแผนเชิงกลยุทธ์ และการวางแผนโครงการแบบเหตุผล สัมพันธ์ (logical framework) ก็ล้วนเป็นเครื่องมือสำหรับช่วยให้้องค์การสามารถจัดเรียง

4. การเรียนรู้โดยการทดลองทำและดูผล AE (Active Experimentation) ซึ่งเป็น การเรียนรู้โดยการทดลองทำสิ่งใหม่ ๆ ที่ยังไม่เคยทำ และเรียนรู้จากผลของการทำสิ่งนั้น ในลักษณะของการลองผิดลองถูก ซึ่ง Tom Peter และ Robert Waterman ได้สรุปไว้ใน In Search for Excellence ว่าเป็นลักษณะดีเด่นขององค์การที่เป็นเลิศ เช่น McDonald's ซึ่งมักจะทดลองรูปแบบของร้าน และรายการอาหารอยู่บ่อย ๆ หรือ 3M ที่มักทดลอง สินค้ารูปแบบใหม่ ๆ โดยการทำทีละน้อย ขายเป็นทีละน้อย แล้วค่อยเพิ่มขึ้นทีหลัง เป็นต้น ข้อสำคัญก็คือ การทดลองทำนั้นต้องถือเป็นการสร้างเสริมประสบการณ์การเรียนรู้ คือ หากได้พยายามทดลองทำแล้ว แต่ผลออกมากลับเป็นความล้มเหลวก็ควรจะถือว่าเป็น บทเรียน และไม่ควรดันทุรังทำต่อไปทั้ง ๆ ที่ไม่เห็นผลว่าสำเร็จหรือล้มเหลวเพียงใด ดังเช่นที่พบอยู่เสมอในโครงการนำร่อง (pilot project) ต่าง ๆ ในประเทศด้อยพัฒนาที่ ลงทุนทำการทดลองแล้วแต่ก็ไม่ได้เรียนรู้ผลว่าควรหรือไม่ควรที่จะนำไปขยายผลต่อไป หรือไม่ก็ทดลองทำจนเห็นแล้วว่าไม่ได้ผล แต่ก็ยังคงทำตามแนวเดิมเพราะกลัวเสียหน้า เป็นต้น

และ ประชา ตันเสณีย์ (2553) ได้กล่าวถึงแนวความคิดในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 ให้นิยามการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ว่า หมายถึง การดำเนินการให้ บุคคลได้รับประสบการณ์และการเรียนรู้ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง เพื่อที่จะนำเอามา ปรับปรุงความสามารถในการทำงานโดยวิธีการ 3 ประการ คือ

สรุป จากสภาวะของโลกที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงมากมายในสังคมของมนุษย์ไม่มีที่สิ้นสุด ฉะนั้นสิ่งเดียวที่จะรับมือกับความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้ ก็คือต้องเตรียมตัวให้พร้อม และการเตรียมตัวในที่นี้ก็คือการเตรียมคน ซึ่งถือว่าเป็นตัวขับเคลื่อนเกือบทุกอย่างในโลกนี้ ทั้งการเตรียมตัวเอง และการเตรียมตัวของเหล่าองค์กรต่างๆ เพราะคนถือว่าเป็นทรัพยากรบุคคลที่สำคัญต่อองค์กรเหล่านั้น หากทรัพยากรเหล่านั้นไม่ได้รับการเตรียมความพร้อมก็จะทำให้การแข่งขันในเวทีโลกลดลง ดังนั้นการเตรียมตัวของคน ก็คือการให้การพัฒนาคนให้รู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของโลก ซึ่งก็มีแนวทางและหลักการแนวคิดหลายอย่างในการที่จะเพิ่มประสิทธิภาพให้กับคนในองค์กร มีทั้งการอบรมทั้งจัดอบรมและส่งไปอบรมที่อื่น แต่แนวทางหนึ่งที่จะส่งเสริมก็คือส่งเสริมให้เกิดพัฒนาทางปัญญา ให้เป็นผู้มีปัญญาที่สมบูรณ์ ซึ่งถ้าหากคนมีปัญญาแล้ว ก็จะตอบโจทย์ให้กับตัวเอง และองค์กรได้อย่างมีประสิทธิภาพ

6. การพัฒนามนุษย์เชิงพุทธ

พระพุทธเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) (2536) ได้กล่าวถึงหลักคำสอนในหนังสือพุทธศาสนากับการพัฒนามนุษย์ว่า หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางในการบัญญัติคำสอน ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึงความรู้ด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวมนุษย์ ก็เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายให้เข้าใจในตัวมนุษย์ได้อย่างถูกต้อง พระพุทธศาสนาถือว่าเรื่องมนุษย์ เป็นปรากฏการณ์ชีวิตอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในโลกโดยเป็นชีวิตที่มีศักยภาพสูง เป็นผู้สามารถฝึกฝนอบรมตนได้ และเมื่อได้รับการพัฒนาแล้วก็จะเป็นผู้ประเสริฐสูงสุด พระพุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญเกี่ยวกับมนุษย์มาก แม้กระทั่งแสดงว่า โลกอยู่ในตัวมนุษย์หรือมนุษย์เป็นโลก ๆ หนึ่ง เช่นในโรหิตัสสสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก และปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งโลกลงในอติภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและใจนี้เท่านั้น ดังนั้น หากจะวิเคราะห์ในแง่ของปรัชญาก็อาจให้คำตอบว่ามนุษย์คือใครได้ในแง่ของสมมติสังขและปรมาตมสังข ในแง่ความจริงขั้นสมมตินั้นอาจตอบได้ว่า มนุษย์เป็นผู้ชาย เป็นผู้หญิง เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ สูง ต่ำ ดำ ขาว เป็นอย่างนั้น เป็นอย่างนี้ เป็นคำจำกัดความแล้วแต่จะคิดเอาตามแต่ละชาติภาษาไป ส่วนมนุษย์ในแง่ความจริงขั้นปรมาตมอันเป็นเพียงกระบวนการ ล้วน ๆ ที่เกิดขึ้น ดับลง เพราะการรวมกันเข้าของเหตุปัจจัย ไม่มีใครสร้างขึ้น หรือเกิดขึ้นเพราะแรงดลบันดาลของใคร ไม่มีตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา ดังนั้นมนุษย์หรือตัวตนแท้ ๆ ไม่มี

เมื่อกล่าวถึง มนุษย์ ท่านพุทธทาสภิกขุหมายถึงผู้ที่มีใจสูงที่ปรากฏสภาวะใจ สะอาด ในสว่าง ในสงบ นั่นคือบุคคลต้องมีคุณธรรมที่ประพฤติปฏิบัติแล้วบังเกิดสภาวะใจสะอาด ใจสว่าง ใจสงบ จึงจะได้ชื่อว่ามีมนุษย์ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป.) กล่าวเป็นคำกลอนไว้ดังนี้

เป็นมนุษย์เป็นได้เพราะใจสูง	เหมือนหนึ่งยูงมีดีที่แววขน
หากใจต่ำเป็นได้แต่เพียงคน	ย่อมเสียที่ที่ตนได้เกิดมา
ใจสะอาด ใจสว่าง ใจสงบ	ถ้ามีครบควรเรียก มนุสสา
เพราะทำถูก พุทธถูก ทุกเวลา	เปรมปรีดาคืนวันสุขสันต์จริง
ใจสกปรกมีอมัวและร้อนเร่า	ใครมีเข้าควรเรียกว่าผีสิง
เพราะพุดผิดทำผิดจิตประเวง	แต่ในสิ่งนำตัวกลัววบาย
คิดดูเถิดถ้าใครไม่ยอมตก	จงรีบยกใจตนเร่งชวนชวาย
ให้ใจสูงเสียได้ก่อนตัวตาย	ก็สมหมายที่เกิดมาอย่าเชื่อนอเอย

จากคำกลอนข้างต้นจะเห็นได้ว่า ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าบุคคลสามารถอยู่เหนือความทุกข์ในลักษณะของจิตใจสกปรก มีอมัว และเร่าร้อนได้ด้วย การ “ทำถูก พุทธถูกทุกเวลา” และท่านใช้คำคำเรียกผู้ที่กระทำเช่นนี้ว่า “มนุษย์” การทำถูกพุทธถูกทุกเวลาหมายถึง การปฏิบัติที่ถูกต้องแก่ความเป็นมนุษย์ของตนทุกชั้นตอนแห่งวิวัฒนาการตั้งแต่เกิดจนตายเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป., หน้า ง: 35) การปฏิบัติอย่างนี้ท่านพุทธทาสภิกขุถือว่าเป็นการทำหน้าที่ที่ถูกต้องต่อกฎธรรมชาติที่บุคคลต้องกระทำหากไม่ต้องการเป็นทุกข์ บุคคลจะกระทำหน้าที่สมดังความเป็นมนุษย์ได้ย่อมมีการเรียนรู้ การรู้ มีความรู้ และมีการใช้ความรู้ให้สำเร็จประโยชน์จนสามารถปฏิบัติตามกฎธรรมชาติแล้วได้รับผลอันเกิดจากการปฏิบัติหน้าที่นั้นจนสามารถดำรงชีวิตอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ มีคำกล่าวของท่านซึ่งยืนยันถึงศักยภาพของบุคคลที่สามารถจะพัฒนาตนจนเป็น “มนุษย์” ได้ ความว่า ธรรมชาติให้ชีวิตมาสำหรับให้พัฒนาตนเองได้ตามใจชอบ (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. หน้า ฉ: 22) แล้วบังเกิดความสะดวก สว่าง สงบ ภายในจิตใจ การพัฒนาจนถึงระดับนี้นั้นท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่าสามารถทำได้ “ก่อนตัวตาย” และ “สมความมุ่งหมายที่ได้เกิดมา” ดังนั้น ประโยคที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า บุคคลไม่ได้เกิดมาเพื่อทุกข์ จึงเป็นการประกาศชัดถึงความเชื่อมั่นของท่านว่า มนุษย์คือผู้ที่สามารถอยู่เหนืออำนาจกิเลสอันเป็นเหตุให้บุคคลประสบทุกข์แล้วยังสามารถพัฒนาจิตใจจนถึงสภาวะสะดวก สว่าง สงบ ที่กิเลสไม่สามารถกระทำอันใดแก่จิตใจได้อีกต่อไป

คำสอนของพระพุทธศาสนามีเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่การไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของกู หรือว่าที่จิตว่างจากการรบกวนของกิเลสซึ่งเป็นการอธิบายถึงสภาวะนิพพานที่ปรากฏแก่จิต หลักการปฏิบัติที่ท่านพุทธทาสภิกขุให้ไว้ปฏิบัติได้ทันทีก็คือให้การศึกษาเรื่องตัวตน-ของกู โดยมีการพิจารณาว่าตัวตน-ของกูนี้มันทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมาได้อย่างไรแล้วเราจะจัดการกับมัน

อย่างไรให้พอเหมาะพอดีกับอัตตภาพของบุคคลที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับมันด้วยการศึกษาและปฏิบัติ ซึ่งมีอยู่ต่าง ๆ กันเป็นชั้นๆ (พุทธทาสภิกขุ, 2527, หน้า ก: 67) จะเห็นได้ว่าการพิจารณาเรื่อง ตัวกู-ของกูที่มีการเกิดขึ้นแล้วก่อเกิดความทุกข์แล้วบุคคลมีการจัดการอย่างเหมาะสมจนตัวกู-ของ กูไม่สามารถทำความรอนใจให้เป็นการปฏิบัติตามหลักอริสัจที่รู้ทุกข์และความดับทุกข์ แล้วมีนัย ยะว่าเป็นการปฏิบัติตามหลักธรรมและการอยู่เหนือกรรมด้วย คือ การปฏิบัติเพื่อละตัวกู-ของกู เป็นการปฏิบัติเพื่ออยู่เหนือกิเลสและประกอบด้วยความเห็นอย่างถูกต้องว่า หากยังคงปฏิบัติเพื่อ ได้ชื่อว่าดี หรือเพื่อเกียรติก็ยังคงมีวิภวสงสารของการกระทำต่อไป เพราะมีเชื้อของการกระทำอยู่นอกจากละกิเลสเท่านั้นพอเป็นการปฏิบัติเพื่อละตัวกู-ของกูก็เป็นการปฏิบัติที่เข้าสู่ขอบวงของ กระแสนิพพาน และการเข้าใจอย่างถูกต้องแล้วมีปฏิบัติตนอย่างนี้ก็เป็นการปฏิบัติตามหลัก สัมมาทิฐิซึ่งผู้ที่ก้าวสู่กระแสแห่งนิพพานแล้ว แม้จะมีการทวนกลับมาเสวยกามอย่างเดิมก่อนที่ จะมีความเห็นอย่างสัมมาทิฐิก็ตามก็เป็นไปอย่างชั่วคราว ความสุขสงบอันเกิดจากพระนิพพาน จะทำให้เขาก้าวหน้าสู่พระนิพพานอีก เปรียบดังผู้ที่ได้ลิ้มรสอาหารอันประณีตแล้วยอมไม่ติดใน อาหารที่หยาบกว่าอีก ผู้ที่มีการปฏิบัติตามสัมมาทิฐิจึงได้ชื่อว่าเป็นพุทธะอย่างแท้จริง คือ เป็นผู้ มีความรู้ และเป็นผู้มีการปฏิบัติจริง โดยในแห่งการพัฒนามนุษย์นั้นท่านพุทธทาส (พุทธทาสภิกขุ, 2530, หน้า 319-320) ยังได้กล่าวไว้อีกว่า

...ถ้าคิดถูก คิดเป็น ก็คงจะพบในที่สุดว่ามนุษย์ นี้ต้องเป็นมนุษย์กันให้ได้จนถึง ที่สุด คือมนุษย์จะต้องไปให้ไกล ไปให้สูง ไปให้ถึงที่สุดที่มนุษย์จะไปได้ โดยที่สัตว์ เดี่ยวรัจฉานทั่วๆ ไป ไปไม่ถึง ไปไม่ได้นั่นแหละ มนุษย์จะต้องไปให้ได้ ไปให้ถึง ไปถึง ไหนกัน? เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ยังมองไม่เห็นคือ เป็นเองทางจิตทางใจ เป็นเรื่องนามธรรม หมายความว่า มันไปด้วยใจ คือให้ใจนั้นไปสูงขึ้นๆ จนเป็นจิตใจที่สูงเป็นเรื่องนามธรรม หมายความว่า มันไปด้วยใจ คือ ให้ใจนั้นไปสูงขึ้นๆจนเป็นจิตใจที่สูงคือ มีความสะอาด มีความสว่างมีความสงบเย็น ชนิดที่เรายังไม่เคยได้รับมาก่อน เราจะต้องได้รับในที่สุด

ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวเรียกบุคคลว่า มนุษย์ ก็ต่อเมื่อผู้นั้นมีสภาวะจิตใจเหนือ กิเลส ไม่ยินยอมให้จิตใจเปลี่ยนแปลง กระวนกระวายดังไฟเผาเผาด้วยอำนาจของกิเลสระดับ ของความเป็นมนุษย์อย่างสูงสุด คือพระอรหันต์ที่สามารถดับกิเลสโดยสิ้นเชิง โดยการตัดรากเหง้า ของกิเลสด้วยอำนาจของปัญญาหรือความรู้ ดังนั้นจุดมุ่งหมายปลายทางของชีวิตในทัศนะท่าน พุทธทาสภิกขุ หรือกล่าวอีกนัยยะหนึ่งว่าเป็นจุดหมายปลายทางของความเป็นมนุษย์ในทัศนะของ

ท่านก็คือ ความดับสนิทอย่างไม่เหลือเป็นเชื้อของกิเลสอีกต่อไป (พุทธทาสภิกขุ, ม.ป.ป. หน้า 17) เพื่อการพัฒนาความสามารถในการเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับความหมายที่แท้จริงของมนุษย์ ท่านพุทธทาสได้เสนอแนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมต่อการพัฒนาดังกล่าว(อ้างในบทความเรื่อง แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ ธีรภรณ์ บัณฑิตชน (2540) ซึ่งได้แก่มรรคมีองค์แปด ของพระพุทธเจ้านั่นเอง แต่ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้เน้นเรื่ององค์มรรคที่เป็นส่วนศีลสิกขาและจิตสิกขามากนัก ท่านเน้นองค์มรรคส่วนที่เป็นปัญญาสิกขา คือ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ มากกว่า ด้วยการสร้างสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะอย่างถูกวิธี มีความเข้าใจกฎธรรมดาและความหมายที่แท้จริงของความเป็นมนุษย์เท่านั้น บุคคลจึงจะดำรงชีวิตอย่างมีความสุขที่แท้เป็นอิสระจากการยึดมั่นถือมั่นตัวกู-ของกู บรรลุถึงความสะอาด สว่าง สงบ

ในการพัฒนามนุษย์ท่าน พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) (2538) ได้เสนอแนวความคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนไว้ว่า มีลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียกว่า กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งดูเหมือนแยกได้เป็น 2 ตอน คือ

1. ระบบการพัฒนาคอน คือ การพัฒนาคอนเต็มทั้งระบบ ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ต้องพัฒนาพร้อมกันทั้ง 3 ด้าน ให้มีความสัมพันธ์ อิงอาศัยเป็นปัจจัย ส่งผลต่อกัน และต้องพัฒนาไปด้วยกันแบบระบบไตรสิกขา ซึ่งแต่ละด้านอธิบายเป็นตัวอย่างได้ดังนี้

1.1 พฤติกรรม พึ่งพัฒนาพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียน แต่เป็นพฤติกรรมที่สร้างสรรค์เกื้อกูล ซึ่งการพัฒนาคอนในขั้นต้น มุ่งสร้างคุณภาพ โดยฝึกคนให้มี การให้ คู่ไปด้วยกับ การได้และการรับ

1.2 จิตใจ ซึ่งเจตน์จำนงที่เป็นตัวชี้้นำกำหนดพฤติกรรม สภาพจิตที่พอใจมีความสุข ทำให้พฤติกรรมมีความมั่นคง ปัญญาที่จะทำงานได้ผล และพัฒนาไปได้ต้องอาศัยสภาพจิตใจที่เหมาะสมด้วย

1.3 ปัญญา เป็นตัวแก้ปัญหา เป็นตัวจัดปรับทุกอย่าง ทั้งพฤติกรรมและจิตใจ ให้ลงตัวพอดี และเป็นตัวนำสู่จุดหมายแห่งความมีอิสรภาพและสันติสุข ต้องพัฒนาควบคู่ประสานกันไปและอิงอาศัยการพัฒนาทั้งพฤติกรรมและจิตใจ

2. ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน จะเกิดขึ้นเมื่อระบบความสัมพันธ์ขององค์รวมใหญ่ อันประกอบด้วยมนุษย์ สังคม ธรรมชาติ และเทคโนโลยี ดำเนินไปด้วยดี โดยที่ทุกส่วนเป็นปัจจัยส่งผลในทางเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ด้วยดีด้วยกัน

อนึ่ง แนวคิดพื้นฐานขององค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบอธิบายได้ดังนี้

2.1 มนุษย์เป็นองค์ประกอบที่มีความสำคัญมาก มนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกตัวกระทำมีความสำคัญที่สุด ในฐานะเป็นมนุษย์ ควรมุ่งให้การศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนอื่น ๆ เพื่อช่วยให้มนุษย์เจริญงอกงามถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และมีชีวิตที่ดั่งงามสมบูรณ์ ซึ่งจะเป็นปัจเจกตัวกระทำที่ดีที่สุด ที่จะช่วยให้ระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่บรรลุจุดหมายแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืนได้และในฐานะทรัพยากรมนุษย์ คือการเป็นทุนหรือปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม พึ่งพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ มีสุขภาพดี ชยัน อดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ ฯลฯ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในระบบการพัฒนาต่อไป

2.2 สังคม รวมถึงระบบต่าง ๆ ทางสังคม ซึ่งเป็นเครื่องมือและเป็นสื่อที่จะช่วยให้กระบวนการแห่งเหตุ ปัจจัยในกฎธรรมชาติทำงาน หรือดำเนินไปในทางที่จะอำนวยผลดีแก่มนุษย์ ซึ่งได้แก่ ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร ตลอดจนกิจกรรมต่าง ๆ โดยระบบเหล่านั้นทั้งหมด จะต้องประสานกลมเกลียว สอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันบนฐานแห่งความรู้ในความเป็นจริงแห่งกฎธรรมดาดังเดียวกัน

2.3 ธรรมชาติ เป็นเรื่องที่มนุษย์ต้องทำความเข้าใจว่าตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติเท่านั้น ความสามารถที่แท้จริงของมนุษย์ คือ การทำให้โลกซึ่งเคยเบียดเบียนกันมาก ให้เบียดเบียนกันน้อยลง ทำให้โลกที่มนุษย์และสรรพชีพที่เคยพอลูกกันไว้ สามารถอยู่กันได้ดียิ่งขึ้น อย่างเกื้อกูลกันมากขึ้น

2.4 เทคโนโลยี ซึ่งเป็นส่วนประดิษฐ์เสกสรรของมนุษย์ เป็นสิ่งแวดล้อมใหม่หรือสิ่งแวดล้อมเทียม มนุษย์จึงต้องไม่ประมาท และให้ความเจริญของเทคโนโลยีเคียงคู่ไปกับการพัฒนาตนเอง มิใช่เทคโนโลยีเจริญ แต่มนุษย์เสื่อมลง และมนุษย์เป็นทาสของเทคโนโลยี แทนที่จะเป็นเจ้านายใช้เทคโนโลยี

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) (2542, หน้า 117-125) อธิบายไว้ในหนังสือการศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืนเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์เอาไว้ว่า อย่าคิดแค่พัฒนาทรัพยากรมนุษย์เท่านั้น ต้องพัฒนามนุษย์โดยรวม ให้ถึงชีวิตจิตใจของเขา ให้เขาเป็นตัวของเขาเอง มีอิสรภาพ เป็นชีวิตที่ดั่งงาม มีสติและความสุขในตัว

ระบบการศึกษาที่ครบถ้วนมีคุณภาพเป็นองค์รวม จะต้องเป็นการพัฒนาที่ไปพร้อมกันหมด พระพุทธศาสนาถือว่า ในการเป็นอยู่ของมนุษย์นั้น ชีวิตที่ดีคือชีวิตแห่งการศึกษา หรืออยู่ได้ด้วยการศึกษาอย่างที่ว่ามาแล้ว มนุษย์จะต้องศึกษาพัฒนาตัวเองไปจนกว่าจะมีชีวิตที่ดั่งงามโดยสมบูรณ์ จนเป็นชีวิตที่อยู่ด้วยปัญญาที่ท่านเรียกว่าเป็นชีวิตประเสริฐซึ่งเรียกว่าเป็นอเสขะหรือ

อเสกชะคือ ผู้ไม่ต้องศึกษา นั่นคือพระอรหันต์เท่านั้นที่จบการศึกษาเป็นผู้พ้นจากภาระหน้าที่ในการศึกษา

การศึกษาจึงแยกออกไปเป็น 3 ด้านของการดำเนินชีวิต ซึ่งครอบคลุมการเป็นอยู่ของมนุษย์ทั้งหมด และการศึกษา 3 ด้านนั้นจะต้องพัฒนาไปพร้อมกัน เป็นองค์รวม อย่างมีดุลยภาพ กล่าวคือ

1. ด้านพฤติกรรม
2. ด้านจิตใจ
3. ด้านปัญญา

หลักการใหญ่ในการศึกษาของพระพุทธศาสนา แยกเป็น 3 คือพัฒนาพฤติกรรม เรียกว่าศีล พัฒนาด้านจิตใจ เรียกว่า สมาธิ พัฒนาด้านปัญญา เรียกว่าปัญญา

การพัฒนาในด้านพฤติกรรมแยกย่อยออกไปอีก เป็นพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพหรือวัตถุ เช่น การใช้การบริโภคปัจจัย 4 และเทคโนโลยี พร้อมทั้งการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติแวดล้อมทั้งหลาย และพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมสังคม คือเพื่อนมนุษย์ โดยเฉพาะแดนใหญ่แห่งพฤติกรรมของมนุษย์ ที่ครองเวลาส่วนใหญ่แห่งชีวิตของเข่า ก็คือ อาชีวะ หรือการทำมาหาเลี้ยงชีพ

เวลานี้การศึกษาของเราเน้นเรื่องอาชีวะมาก อาชีวะนั้นเป็นเพียงส่วนย่อยอย่างหนึ่งของศีล ศีลนั้นประกอบด้วยวาจา กายและอาชีวะ (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) เรามุ่งไปที่อาชีวะและยังแถมไม่ได้พิจารณาด้วยว่าเป็นสัมมาหรือมิฉฉา เขาแค่มิวิชาทำมาหากินก็แล้วกัน เมื่อเป็นอย่างนี้การศึกษาจะบกพร่องแค่ไหน ในเมื่อเราไม่ได้มองให้ครบทุกด้าน

เมื่อเราแยกออกไปอีก ในการพัฒนาพฤติกรรม ยังมีพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางด้านกายภาพ จำพวกวัตถุ เช่น ดูเป็น ฟังเป็น กินเป็น บริโภคเป็น เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องของการใช้ตาหู ฟัง และการสัมพันธ์กับปัจจัย 4 เป็นต้น รวมอยู่ในการพัฒนาทางด้านกาย ที่เรียกว่า กานภาวนา จัดเป็นส่วนเบื้องต้นของศีล

ต่อจากนั้นก็ยังมีพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมเพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยดี เริ่มแต่มีศีล 5 จัดเป็นการพัฒนาด้านศีล ที่เรียกว่า ศีลภาวนา

จากนั้นอีก 2 ด้านก็คือ การพัฒนาด้านจิตใจ ที่เรียกว่าจิตภาวนา ซึ่งมีทั้งเรื่องคุณธรรมความดีงาม ที่เป็นคุณภาพของจิตใจ เรื่องความเข้มแข็งมีประสิทธิภาพของจิตใจที่เป็นสมรรถภาพของมัน และการสร้างเสริมความรู้สึกที่สดชื่นเบิกบานผ่องใส เป็นสุข ที่เป็นสุขภาพของจิตนั้น ประสานกันไปกับการพัฒนาด้านปัญญา ที่เรียกว่า ปัญญาภาวนา อันรวมทั้งเรื่องคติความ

เชื่อ ทศนคติ ค่านิยม ความรู้เข้าใจข้อมูลข่าวสาร ความรู้คิดเหตุผล การรู้เข้าใจเข้าถึงความจริงของสิ่งทั้งหลาย การนำความรู้มาใช้แก้ไขปัญญา สร้างสรรค์ ดำเนินกิจการต่างๆตลอดจนรู้แจ้งความจริงของโลกและชีวิต จนมีจิตใจเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

คนที่พัฒนาดีแล้วทั้งสามด้านอย่างนี้เรียกว่าเป็น บัณฑิต การศึกษามีหน้าที่สร้างบัณฑิตคือคนที่เจริญด้วยศีล สมาธิ ปัญญา อย่างนี้ เมื่อเป็นบัณฑิตเขาก็สามารถมีชีวิตอยู่ได้ด้วยปัญญาและศิลปวิทยาที่เราถ่ายทอดให้ไปก็เป็นเครื่องมือของบัณฑิตที่จะนำไปสร้างสรรค์ ทำให้ชีวิตดีงาม สังคมมีสันติสุข มนุษย์มีอิสรภาพมากขึ้น และโลกนี้ก็จะได้ดำรงอยู่ด้วยดี

พึงสังเกตว่า การศึกษาที่แท้จริงตามหลักการดำรงอยู่ของชีวิตอย่างเข้าถึงความจริงของธรรมชาตินี้ จะบูรณาการจริยธรรมเข้าไว้ในตัวมันอยู่แล้ว และจริยธรรมนั้นก็เป็จริยธรรมที่ยั่งยืน สอดคล้องกับกฎธรรมชาติที่นำมาใช้ในการพัฒนาคน

เนื่องจากการศึกษาที่เป็นการพัฒนาคนแบบองค์รวมที่บูรณาทั้ง 3 ด้านแห่งชีวิตในระบบความสัมพันธ์ที่ส่งเสริมซึ่งกันและกันนั้น เป็นแกนกลางของการพัฒนาทั้งชีวิตของบุคคลและอารยธรรมของสังคม จึงควรมีนามกล่าวย่ออีกครั้งหนึ่งให้เห็นระบบของมันโดยสังเขป

การศึกษา พัฒนาทั้ง 3 ด้านของชีวิตคน คือ

1. ด้านพฤติกรรม (ศีล) ส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ

1.1 พฤติกรรม หรือในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือโลกแห่งวัตถุ (กายภาวนา) โดยเฉพาะ

1.1.1 การใช้อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ในการรับรู้ โดยไม่เกิดโทษก่อผลเสียหาย แต่ได้ผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต และการฝึกอินทรีย์ที่มีประสิทธิภาพในการใช้งานให้ดูเป็น พังเป็น เป็นต้น (หลักอินทรีย์สังวร)

1.1.2 การเสพ บริโภคปัจจัย 4 และการใช้ประโยชน์จากวัตถุอุปกรณ์ต่างๆ รวมทั้งเทคโนโลยี ด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริง ให้ได้คุณภาพชีวิต ไม่หลงถูกลอกไปด้วยคุณค่าเทียม ตามค่านิยมฟุ้งเฟ้อ โก้เก๋ ที่ทำให้บริโภคมาก แต่เสียคุณภาพชีวิต เรียกว่ากินเป็น บริโภคเป็น ใช้เป็น เริ่มด้วยการกินพอดี (หลักโภชนาตัตถุญตา ขยายไปถึงปัจจัยสันนิสิตศีล)

1.2 พฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม และโลกแห่งชีวิต (ศีลภาวนา)

1.2.1 การอยู่ร่วมสังคม โดยไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน หรือเวรภัย แต่รู้จักมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนมนุษย์อย่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อย่างน้อยดำรงตนอยู่ในขอบเขตแห่งศีล 5

1.2.2 รักษาตिकाสังคัม กฎเกณฑ์ หรือกฎหมายระเบียบแบบแผน คือวินัย แม่บทแห่งชุมชนหรือสังคมของตน และวัฒนธรรม รวมทั้งสิ่งที่เรียกว่าจรรยาบรรณต่างๆ

1.2.3 ทาน คือการให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ช่วยเหลือปลดเปลื้องความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์ ให้ความสุข และส่งเสริมการสร้างสรรค์สิ่งดีงาม

1.2.4 การประพฤติเกื้อกูลแก่ชีวิตอื่นๆ ทั้งสัตว์ มนุษย์ และพืชพรรณ เช่น การร่วมสร้างรักษาเขตอภัยทาน นิวาปสถาน การปลูกสวน ปลูกป่า (อารามโรปะ วนโรปะ) และสร้างแหล่งน้ำ เป็นต้น

1.3 พฤติกรรมในด้านอาชีวะ คือการทำมาหาเลี้ยงชีพ (ศีลภาวนาด้านสัมมาอาชีวะ) โดยมีศิลปวิทยา วิชาชีพ ที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผล และสัมมาชีพ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ

1.3.1 ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือก่อผลเสียหายต่อสังคม

1.3.2 เป็นเครื่องแก้ปัญหาชีวิตหรือสังคม เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์ ทำให้เกิดประโยชน์เกื้อกูล

1.3.3 เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตของตน ไม่ทำชีวิตให้ตกต่ำหรือทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำเสื่อมจากคุณความดี

2. ด้านจิตใจ (สมาธิ) ซึ่งแยกออกได้ดังนี้ (สภาพจิตที่ดีทุกอย่าง มีสมาธิเป็นฐานที่ตั้ง)

2.1 คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมความดีงามต่างๆ เช่น เมตตา กรุณา กตัญญูเวทิตา คารวะ หิริโอตตปปะ ฯลฯ ซึ่งหล่อเลี้ยงจิตใจให้งอกงาม และเป็นพื้นฐานของพฤติกรรมที่ดีงาม

2.2 สมรรถภาพจิต ได้แก่ ความสามารถ เข้มแข็ง มั่นคง มีประสิทธิภาพของจิต เช่น ฉันทะ (ความใฝ่รู้ ใฝ่ดี ใฝ่ทำ) ความเพียร (วิริยะ) ความขยัน (อุตสาหะ) ความอดทน (ขันติ) ความระลึก นึกทัน ตื่นตัว ควบคุมตนได้ (สมาธิ) รวมทั้งความไม่ประมาท เป็นต้น ที่ทำให้ก้าวหน้ามั่นคงในพฤติกรรมที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้ปัญญา

2.3 สุขภาพจิต ได้แก่ สภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัว เศร้าหมอง เว่าร้อน เป็นต้น สดชื่น เอิบอิม ไร่โรจ เบิกบาน ผ่อนคลาย ผ่องใส เป็นสุข ซึ่งส่งผลต่อสุขภาพกาย และทำให้พฤติกรรมที่ดีงามมีความมั่นคง สอดคล้องกลมกลืน

3. ด้านปัญญา (ปัญญา) ซึ่งมีการพัฒนาหลายด้านหลายระดับ เช่น

3.1 ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ระดับรับฟัง หรือเล่าเรียนและรับถ่ายทอด ศิลปวิทยาการ ตลอดจนข้อมูลข่าวสารต่างๆ อย่างมีประสิทธิภาพ

3.2 การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่างๆ อย่างถูกต้องตามเป็นจริง ไม่บิดเบือน หรือเอนเอียง ด้วยความชอบชั่ง หรืออคติทั้งหลาย

3.3 การคิดพิจารณาวินิจฉัยอย่างมีวิจรรณญาณ ด้วยการใช้ปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ถูกกิเลส เช่น ความอยาก ได้ผลประโยชน์ และความเกลียดชัง เป็นต้น ครอบงำบัญชา

3.4 การรู้จักมอง รู้จักคิด ที่จะให้เข้าถึงความจริง และได้คุณประโยชน์ มีโยนิโสมนสิการ อย่างที่เรียกว่า มองเป็น คิดเป็น เช่น รู้จักวิเคราะห์ แยกแยะ สืบสาวเหตุปัจจัย เป็นต้น

3.5 การรู้จักคิดจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย

3.6 ความสามารถแสวงหา เลือกรัดจัดประมาณความรู้ คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงสร้างเป็นความรู้คิดใหม่ๆ เพื่อใช้แก้ปัญหาและสร้างสรรค์

3.7 ความรู้แจ้งความจริงของโลกและชีวิต หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ที่ทำให้วางใจถูกต้องต่อทุกสิ่งทุกอย่าง สามารถแก้ปัญหาชีวิต จัดความทุกข์ในจิตใจของตนได้ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จิตไม่ถูกบีบคั้นครอบงำกระทบกระทั่งด้วยความผันผวนปรวนแปรของสิ่งต่างๆ หลุดพ้นอิสระ อยู่เหนือกระแสโลก สว่างโล่งโปร่งผ่องใสไร้พรมแดน ซึ่งทำให้ปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายและดำเนินชีวิตด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

โดยสรุป ปัญญา 2 ด้านที่สำคัญยิ่ง คือ ปัญญาที่เข้าถึงความจริงแห่งธรรมชาติ และปัญญาที่สามารถใช้ความรู้ที่จัดตั้งวางระบบแบบแผนจัดดำเนินการให้ชีวิตและสังคมมนุษย์ได้ ประโยชน์สูงสุดจากความจริงนั้น

การศึกษาในความหมายอย่างนี้จำทำให้มนุษย์มี อิศรภาพ ทั้ง 4 ด้าน กล่าวคือ เมื่อมนุษย์ขาดแคลนปัจจัย 4 เราก็สามารถแก้ปัญหาทำให้มนุษย์มีปัจจัย 4 โดยการจัดสรรสร้างขึ้นมา ทำให้มีอิศรภาพพื้นฐานของชีวิต คืออิศรภาพทางกาย และเมื่อมนุษย์รู้จักประมาณในการเสพบริโภค พร้อมทั้งมีการเผื่อแผ่แบ่งปันกันในสังคม มีความสัมพันธ์กันด้วยไมตรี มนุษย์ก็จะมีอิศรภาพในทางสังคม เพราะไม่ต้องเบียดเบียน ไม่ต้องข่มเหงเอาัดเอาเปรียบกัน

พร้อมกันนั้น ในท่ามกลางสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เอื้อโอกาส เขาก็สามารถพัฒนาจิตใจ ทำให้มีอิศรภาพในทางจิตใจ โดยพ้นจากอำนาจบีบคั้นของกิเลสมีจิตใจที่เข้มแข็ง มีสมรรถภาพ มีคุณธรรม และมีความร่าเริงเบิกบาน มีความสุข แล้วก็พัฒนาปัญญาให้รู้เข้าใจสิ่ง

ทั้งหลายตามความเป็นจริง ทำให้ชีวิตเป็นอิสระจากปัญหา จนกระทั่ง แม้แต่ความเป็นไปผันผวน
 ปรวนแปรโนโลก และความทุกข์ในธรรมชาติก็ไม่สามารถครอบงำจิตใจของเขาได้ จัดเป็นอิสระภาพ
 ทางปัญญาอันสูงสุด ถึงจุดที่มนุษย์มีความสมบูรณ์ของชีวิตส่วนบุคคล

ปรีชา ช้างขวัญยืน และ สมภาร พรหมทา (2552, หน้า 185) ได้กล่าวถึงการพัฒนา
 มนุษย์ทางพระพุทธศาสนาว่า **ชีวิตเป็นทุกข์**

พุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์และความพ้นจากทุกข์ ความสุขที่แท้จริงก็คือความพ้นทุกข์
 อย่างสิ้นเชิงหรือนิพพาน ความสุขที่คนทั่วไปเข้าใจว่าเป็นความสุขล้วนแต่เป็นความทุกข์หรือไม่ก็
 เป็นเหตุแห่งความทุกข์ หากเราพิจารณาโดยละเอียดรอบคอบ จะเห็นได้ว่าคำสอนอันเป็นหัวใจของ
 พุทธศาสนาคืออริยสัจสี่ซึ่ง สอนเรื่อง ทุกข์ สมุทัยเหตุทุกข์ จุดมุ่งหมายของชีวิตจึงได้แก่การพ้น
 จากทุกข์

ทุกข์อาจจำแนกได้เป็นสองประเภทใหญ่ๆ คือ ทุกข์ลักษณะ ได้แก่ทุกข์ตาม
 ความหมายในไตรลักษณ์ กับทุกข์เวทนา ทุกข์ลักษณะหมายถึงสภาวะที่ถูกกดดันบังคับให้ต้อง
 เปลี่ยนแปลงจากเดิมไม่หยุดหย่อน เป็นสภาวะที่มีความบกพร่องขัดแย้งในตัวเองเนื่องจากความ
 ประุ่งแต่งขึ้นของอาหาร น้ำ อากาศ พันธุกรรม สภาพแวดล้อม และในการปรุ่งแต่งขึ้นนี้ร่างกาย
 บางส่วนที่ถูกปรุ่งแต่งให้เสื่อมสลายไปเช่นเป็นเหงื่อไคล สิ่งขับถ่ายต่างๆ ไม่อาจดำรงอยู่ในสภาวะ
 ได้อย่างถาวรได้ สภาพเช่นนี้คือทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ลักษณะก็คือความมีร่างกายและจิตใจซึ่งทั้งสอง
 อย่างต่างก็มีการปรุ่งแต่งให้เกิดขึ้น ดำรงอยู่ เสื่อม และดับ

นอกจากทุกข์ลักษณะแล้วยึดถือในร่างกายและจิตใจของคนซึ่งตามความเป็นจริงแล้ว
 ต้องเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ก็ทำให้เกิดขึ้นความทุกข์ตามมาคือความยึดมั่นในความพึงพอใจทาง
 ร่างกายและจิตใจ ทำให้ต้องการดำรงอยู่ในสภาวะนั้นตลอดไป ความทุกข์ทรมาน เจ็บปวด ความ
 เกียดขัด ความไม่พึงพอใจก็ทำให้เกิดความปรารถนาจะดำรงอยู่ในสภาวะนั้น แต่คนเราก็ควบคุม
 ความ เปลี่ยนแปลงมิให้เกิดขึ้นไม่ได้ คือเปลี่ยนแปลงธรรมชาติไม่ได้ การไม่เข้าใจธรรมชาติอย่าง
 แท้จริงทำให้อยากฝืนธรรมชาติ เมื่อฝืนไม่ได้ก็เป็นทุกข์เมื่อต้องพบกับสิ่งที่ไม่รักไม่พอใจก็เป็นทุกข์
 พลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจก็เป็นทุกข์ ทุกข์ซึ่งได้แก่ความไม่สบายกายใจเช่นนี้เรียกว่าทุกข์เวทนา
 อันเป็นทุกข์ที่เกิดจากความไม่เข้าใจทุกข์ลักษณะและแล่นไปตามธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงโดย
 ปรารถนาจะบังคับให้ความเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นไปตามใจตนมิให้เปลี่ยนแปลง ทั้งสองอย่างนี้เป็น
 เครื่องขัดธรรมชาติ นอกจากทุกข์ลักษณะและคนเราจะต้องมีทุกข์เวทนาจรมาในชีวิตตลอดเวลา

จุดมุ่งหมายของชีวิต

จุดมุ่งหมายของชีวิตคือความพ้นทุกข์ ทุกข์ลักษณะนั้นเป็นเรื่องธรรมชาติของร่างกาย
 และจิตใจ เราควบคุมบังคับร่างกายหรือจิตใจไม่ให้เปลี่ยนแปลงไม่ได้ต้องปล่อยไปตามธรรมชาติ แต่เรา

ควบคุมร่างกายและจิตใจนั้นให้คิด พูด ทำ โดยมุ่งไปในทางสาเหตุแห่งทุกข์ คือ ตัณหาต่างๆ มี กามตัณหา ความอยากในทางกามคือ ความสุขทางวัตถุ ทางประสาทสัมผัสและอารมณ์ความรู้สึก ต่างๆ กามตัณหาคือความอยากที่จะดำรงรักษา สภาวะแห่งร่างกายแลจิตใจเป็นของปรุงแต่งไม่คงที่ให้ คงที่ถาวรตลอดไป ซึ่งเป็นไปไม่ได้ ตัณหาชนิดนี้มักเกิดร่วมกับความคิดในกามสุข และวิภวตัณหา คือความอยากที่จะไม่ให้มีสภาวะแห่งร่างกายและจิตใจดำรงอยู่คือแตกดับขาดสูญไปซึ่งก็ผิด ธรรมชาติความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นต้น ตัณหาชนิดนี้มักเกิดร่วมกับความทุกข์ในกาม เช่น ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นต้น การพันทุกข์เป็นจุดหมายของชีวิตจะเกิดได้ก็โดยการเข้าใจความจริงของร่างกาย จิต ใจ และชีวิตว่าเป็นทุกข์อย่างไรเมื่อเข้าใจแล้วและต้องการพันทุกข์นั้น ก็ต้องหาทางพันทุกข์ ดังเช่นที่พระพุทธเจ้าเคยแสวงหามาแล้ว แต่เราไม่ต้องค้นหาเอง เพียงแต่ทำตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าได้ค้นพบและปฏิบัติมาแล้ว

วิธีปฏิบัติตนเพื่อพันทุกข์นั้นได้แก่ มรรค 8 ในอริยสัจ มรรค 8 นี้ปฏิบัติได้ในระดับ ต่างต่างกัน ซึ่งก็จะทำให้พันทุกข์มากน้อยตามระดับแห่งการปฏิบัตินั้นการปฏิบัติจะทำได้มากหรือน้อยขึ้นกับพื้นฐานจิตใจและปัญญาของแต่ละคนซึ่งมีมากน้อยต่างกัน และขึ้นกับความมุ่งมั่น ศรัทธาที่มีมากน้อยต่างกัน การปฏิบัตินั้นล้วนเป็นการฝึกตนอบรมตนจากขั้นต่ำไปหาขั้นสูงโดย ลำดับ จนถึงการพันทุกข์อย่างสิ้นเชิงคือเข้าถึงนิพพานในที่สุด ความประพฤติดันเป็นการละกิเลส ตัณหาเพื่อจะพันทุกข์นั้นถ้าปฏิบัติได้มากเพียงไรก็ถือว่าดีขึ้นเพียงนั้น ดีหรือชั่วจึงวัดได้จากการ ปฏิบัติว่าใกล้ความพันทุกข์อย่างสิ้นเชิงมากน้อยเพียงไร การปฏิบัติที่มีทิศทางมุ่งไปสู่ความพันทุกข์ เรียกว่ากรรมดี การปฏิบัติที่มุ่งไปในทางตรงข้ามคือมุ่งไปสู่ความติดในกิเลสตัณหาเรียกว่ากรรมชั่ว คนเราดีหรือชั่วซึ่งกับตัวเองว่าเลือกดำเนินชีวิตโดยมุ่งไปในทิศทางใด

การปฏิบัติเพื่อความพันทุกข์หรือการพัฒนาชีวิต

เราได้เห็นแล้วว่า การปฏิบัติดีเพื่อมุ่งพันทุกข์นั้นมีระดับต่างๆกัน การปฏิบัติตนเพื่อ ความหลุดพ้นหรือความพันทุกข์จึงเท่ากับเป็นการพัฒนาชีวิต หลักธรรมในการพัฒนาชีวิตทั้งหลาย นั้นสรุปรวมลงใน มรรค 8 และมรรค 8 นี้บางคนก็สรุปย่อลงเป็นการศึกษาและพัฒนาชีวิต 3 ประการ เรียกว่า ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งก็มีระดับขั้นต่ำสูงเช่นเดียวกับการปฏิบัติมรรค 8 และธรรมอื่นๆในพุทธศาสนา

ศีล

ธรรมประการแรกในไตรสิกขาที่ชาวพุทธควรพัฒนาให้เกิดมีในตนเองคือศีลศีลในพุทธ ศาสนามีความหมายหลายความหมายตั้งแต่หยาบไปถึงละเอียด ถ้ากล่าวอย่างหยาบๆ ศีลหมายถึง การควบคุมกายและวาจาไม่ให้สร้างความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น ถ้ากล่าวให้ละเอียดลึกซึ้งไป อีก ศีลหมายถึงการที่เราสามารถพัฒนากาย วาจา และใจให้มีคุณธรรมจนไม่สารถเบียดเบียน

สร้างความเดือดร้อนแก่ผู้อื่นและตนเองโดยเจตนาได้ การฝึกฝนเพื่อพัฒนาให้ศีลเกิดมีในตนเองนั้น พุทธศาสนาสอนว่าให้เริ่มต้นทำตั้งแต่ขั้นหยาบขึ้นไป ในขั้นนี้สิ่งที่เราต้องกระทำก็คือ ทุกครั้งที่เราจะพูดหรือทำอะไรก็ตามให้ถามตนเองว่า การกระทำของเรานั้นจะก่อความเดือดร้อนแก่เราเองหรือผู้อื่นหรือไม่ หากถามแล้วได้คำตอบว่าการกระทำนั้นจะสร้างความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่นให้เรอดกัณยับยั้งตนเองไม่ให้ทำสิ่งนั้น การรักษาศีลในขั้นแรกนี้จะทำให้ผู้รักษารู้สึกว่าการรักษาศีลเป็นของยาก เป็นภาระ ต่อเมื่อรักษาศีลไปนานๆเข้า ความรู้สึกที่ว่าศีลเป็นภาระก็จะค่อยๆลดลง ผู้รักษาศีลจนติดเป็นนิสัยจะรู้สึกคุ้นเคยและพบว่าการมีศีลกลับทำให้ชีวิตปลอดโปร่งเบาสบาย ศีลจะทำให้เรามีอุปนิสัยอ่อนโยนเกื้อการุณย์ต่อผู้อื่น เมื่อใดก็ตามที่รักษาศีลจนมีความรู้สึกที่ว่าศีลได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเรา ไม่ใช่สิ่งที่เราต้องคอยแบกเป็นภาระเหมือนเมื่อครั้งที่เริ่มหัดรักษาศีล เมื่อนั้นศีลก็จะพัฒนามาถึงขั้นละเอียดประณีต ศีลในระดับนี้จะส่งผลให้คนผู้นั้นเป็นคนที่มีความงามและจิตใจที่งดงามเป็นธรรมชาติ และคนประเภทนี้จะคิดดี พูดดี ทำดี โดยอัตโนมัติ

สมาธิ

สมาธิในพุทธศาสนามีความหมายเช่นเดียวกับศีลคือมีความหมายตั้งแต่หยาบไปจนถึงละเอียดประณีต สมาธิในความหมายอย่างหยาบได้แก่การควบคุมจิตใจให้แน่วแน่อยู่กับเรื่องใดเรื่องหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ส่วนสมาธิในความหมายที่ละเอียดลึกซึ้งได้แก่ภาวะของจิตที่นิ่งสงบและปลอดโปร่งเบาสบายการฝึกจิตให้มีสมาธินั้นพุทธศาสนาสอนให้เริ่มต้นจากการฝึกขั้นหยาบๆ คือการกำหนดจิตให้จดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จิตของคนเรามีธรรมชาติกวัดแกว่งดิ้นรนไม่อยู่นิ่ง ดังนั้นเมื่อแรกฝึกสมาธิ ผู้ฝึกจะรู้สึกอึดอัดเป็นทุกข์ที่ต้องประคองจิตให้อยู่นิ่งๆ ต่อเมื่อฝึกนานเข้าจนเคยชินจิตจะค่อยๆ นิ่ง เมื่อจิตนิ่งแล้วพุทธศาสนาสอนให้น้อมจิตนั้นไปพิจารณาดูความเป็นจริงของชีวิตและของโลก จิตสงบนิ่งเพราะมีสมาธิจะมองเห็นความเป็นจริงของชีวิตได้ง่ายกว่าจิตที่วุ่นวายสับสน การฝึกสมาธิในพุทธศาสนานั้นเริ่มแรกท่านให้ฝึกเพื่อเป้าหมายคือกำหนดจิตให้แน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การฝึกสมาธิในระดับนี้ไม่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของคนโดยตรงแต่เป็นประโยชน์สำหรับใช้ในการประกอบกิจการงานในชีวิตประจำวัน จิตที่เป็นสมาธิในขั้นนี้ย่อมเป็นประโยชน์แก่นักเรียนที่กำลังดูตำรา เป็นประโยชน์แก่คนขับรถเมล์ที่ต้องรับผิดชอบชีวิตผู้โดยสาร เป็นต้น แต่เมื่อฝึกสมาธิจนถึงขั้นละเอียดสุขุม จะเกิดความเปลี่ยนแปลงในพฤติกรรมของคนผู้นั้น สมาธิขั้นละเอียดอ่อนนี้จะส่งผลให้จิตเกิดความสว่างไสวและสงบเย็น จิตที่เป็นสมาธิในระดับนี้นอกจากจะเป็นประโยชน์ทำให้เราทำการงานในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดแล้ว ยังส่งผลให้เรามีจิตใจที่อ่อนโยน สงบเย็น เป็นคนมั่นคง ไม่เอนเอียงไปกับสิ่งที่มากระทบง่าย ๆ ด้วย

ปัญญา

สิ่งที่สุดท้ายที่พุทธศาสนาสอนให้เราฝึกเพื่อให้เกิดมีในตนเองคือปัญญา ปัญญาในทัศนะของพุทธศาสนาไม่ได้หมายถึงความเฉื่อยฉลาดซึ่งเป็นคุณสมบัติของสมอง หากแต่หมายถึงความรู้อะไรทั้งความเป็นจริงของโลกในชีวิต ความเฉลียวฉลาดซึ่งเป็นคุณสมบัติของสมองนั้นเป็นเรื่องทางร่างกายเป็นสิ่งที่คนเราไม่สามารถเลือกได้ ธรรมชาติให้มาเท่าใดก็ไปเท่านั้นตลอดชีวิตแต่ปัญญาในทางพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่คนเราสามารถฝึกฝนให้เกิดมีในตนเองได้เท่าเทียมกันไม่ว่าคนผู้นั้นจะฉลาด สติปัญญาปานกลาง หรือว่าเป็นคนสมองค่อนข้างช้าก็ตาม เพราะการฝึกปัญญาเป็นเรื่องทางจิตใจ ไม่ใช่เรื่องทางสมอง

การฝึกปัญญาต้องอาศัยฐานคือศีลและสมาธิ ข้อนี้หมายความว่า ใครก็ตามหากประสงค์ฝึกปัญญา เบื้องต้นต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์เสียก่อน นอกจากรักษาศีลแล้ว ต้องฝึกสมาธิเป็นอย่างดี ศีลและสมาธิที่ฝึกมาดีแล้วนั้นจะส่งผลให้คนผู้นั้นมีกาย วาจา และใจที่สะอาด สงบจิตใจที่สะอาดและสงบนี้จะช่วยให้ไตร่ตรองเห็นความเป็นจริงของโลกและชีวิตได้ง่ายขึ้น ผลจากการฝึกปัญญาจะทำให้ผู้นั้นเข้าใจว่าอะไรคือสาระของชีวิต เป็นคนที่ไม่วิ่งทะยานไปด้วยอำนาจของความต้องการอันไม่รู้จากจบสิ้น เป็นคนรู้จักพอ รู้จักใช้ชีวิตไปกับสิ่งที่มีค่า ต่างกับคนที่เรียนหนังสือเก่ง เมื่อจบมาแล้วก็ทำงานเก่ง หาเงินได้มาก แต่ไม่มีความสุขเพราะเข้ากับเพื่อนร่วมงานไม่ได้ และไม่คอยได้พักผ่อนเพราะมุ่งแต่ทำงานหาเงิน คนแบบนี้พุทธศาสนาไม่ถือว่าเป็นคนมีปัญญา คนฉลาดกับคนมีปัญญามีความหมายต่างกัน คนบางคนอาจเรียนหนังสือไม่เก่งสอบได้คะแนนปานกลาง เมื่อจบมหาวิทยาลัยแล้วก็ทำงานในตำแหน่งพ่อกะลา แต่เขารู้จักใช้ชีวิต รู้จักโอบอ้อมอารีผู้อื่น เป็นคนที่เพื่อนร่วมงานรักใคร่เพราะไม่เห็นแก่ตัว เมื่อได้เงินจากการทำงานมาก็รู้จักแบ่งปันบางส่วนสำหรับซื้อหาหนังสือดีๆ อ่าน ดูภาพยนตร์ดีๆ ไปพักผ่อนในสถานที่ดีๆ รู้จักทำบุญ ตักบาตรหรือสงเคราะห์ผู้ด้อยโอกาสในสังคม คนประเภทนี้แม้จะไม่รวย ไม่มีกิจการงานชนิดที่เงินเดือนแพงๆ ไม่มีหน้าตาในสังคม แต่พระพุทธรูปศาสนาก็ถือว่าเป็นคนมีปัญญา คนมีปัญญาในทัศนะของพุทธศาสนา คือคนที่เข้าใจชีวิตและมีความสุขกับการใช้ชีวิต

การพัฒนาตนเองตามหลักไตรสิกขาที่พุทธศาสนาสอนว่าต้องทำไปพร้อมๆ กันจึงจะได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย การพัฒนาชีวิตด้วยศีลสมาธิและปัญญาเป็นการพัฒนาแบบบูรณาการคือพัฒนาอย่างครบถ้วน คนที่มีศีลแต่ขาดสมาธิและปัญญาถือว่าชีวิตไม่สมบูรณ์ เช่นเดียวกันคนที่มีสมาธิหรือปัญญาเพียงอย่างเดียว แต่ขาดสิกขาข้ออื่นๆ ที่เหลือก็ยังไม่ถือว่าเป็นคนที่สมบูรณ์ ศีลสมาธิและปัญญาในทัศนะของพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่เกี่ยวเนื่องกัน คือที่สมบูรณ์ย่อมช่วยให้เกิดสมาธิได้ง่าย เช่นเดียวกันสมาธิที่แน่วแน่ย่อมเป็นพื้นฐานที่มั่นคงของศีล ศีลและสมาธิที่สมบูรณ์ย่อมเกี่ยวเนื่องให้เกิดปัญญาได้ง่ายปัญญาที่พัฒนาแล้วก็ย้อนกลับมาเป็นฐานที่มั่นคงให้แก่สมาธิและ

ศีลอีกทีหนึ่งการพัฒนาชีวิตตามหลักไตรสิกขาจึงต้องทำไปพร้อมๆ กัน และเมื่อพัฒนาชีวิตได้ครบถ้วนตามสิกขาสามะการณีนี้อันแล้ว เราก็จะมีชีวิตที่สงบ ไม่สร้างปัญหาความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและสังคม เป็นคนรู้ตัวสาระของชีวิต สังคมซึ่งประกอบด้วยหน่วยย่อยที่มีคุณภาพเช่นนี้ย่อมสงบสุขและมั่นคงอย่างยิ่ง

การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขานี้ถ้าปฏิบัติอย่างเข้มงวด เช่นถือศีลมากขึ้นกว่าที่คนทั่วไปปฏิบัติกันอยู่ บำเพ็ญสมาธิอย่างจริงจังจนเกิดสมาธิแน่วแน่และควบคุมจิตไม่ให้กวัดแก่งไปตามอารมณ์อันเกิดจากอำนาจกิเลสต่างๆ แล้วพิจารณาความจริงของโลกและชีวิตจนเกิดปัญญาอันกระจ่าง จนไม่ตกไปในอำนาจของกิเลส เข้าใจความจริงของสิ่งทั้งปวงว่าเป็นไปตามหลักไตรลักษณ์ เป็นไปตามธรรมชาติ พ้นจากความยึดมั่นใดๆ ในสิ่งทั้งหลายแม้กระทั่งตัวเอง เนื่องจากสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงการประกอบขึ้นของปัจจัยต่างๆ ไม่มีความเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้อย่างแท้จริง หากปฏิบัติได้เช่นนี้คนผู้นั้นก็จะเข้าถึงนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตตามหลักพุทธศาสนา เมื่อบรรลุนิพพาน ทุกข์ทั้งหลายที่เคยรุมเร้าชีวิตก็จะพลันสลายไปอย่างสิ้นเชิง ชีวิตต่อแต่นั้นก็จะมีแต่ความสงบเย็นและสว่างไสวไปตราบนานเท่านาน ไม่หวนไปเกิดทุกข์ใดๆ อีกต่อไป

จึงกล่าวสรุปได้ว่า การพัฒนาเชิงพุทธเป็นกระบวนการพัฒนาที่มุ่งเน้นการพัฒนาตัวบุคคลเป็นหลัก โดยถือว่ามนุษย์ทุกคนสามารถพัฒนาได้ตามสติปัญญาของตนเอง โดยหลักการทางพระพุทธศาสนานั้นมีหลักการพื้นฐานการพัฒนาคือมุ่งเน้นการพัฒนาให้มนุษย์อยู่เป็นกินเป็น ใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ไม่หลงใหลในวัตถุนิยม การพัฒนาเชิงพุทธเน้นการพัฒนาที่ยั่งยืน ไม่หยุดการเรียนรู้ มุ่งเน้นให้มนุษย์เรียนรู้ตลอดชีวิต กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนประกอบด้วย ระบบการพัฒนาค้นด้วยการศึกษาแบบไตรสิกขา ซึ่งการศึกษาที่ถูกต้องจะทำให้คนพัฒนาขึ้น จนมีความไม่ประมาทได้ด้วยสติปัญญา ไม่ต้องหมกมุ่นไปตามแรงชักจูงของกิเลส คือ มีความไม่ประมาทอย่างแท้จริงด้วยสติปัญญา ซึ่งเครื่องวัดผลการศึกษาที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ วัดที่มนุษย์ ดูว่า การศึกษานั้นสามารถพัฒนาคนให้พ้นจากวงจรร้ายแห่งความเจริญและความเสื่อมแบบปฏวนได้หรือไม่ ประการที่สอง ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนต้องประกอบด้วยการพัฒนาค้นเติมทั้งระบบ และคนที่ได้รับการพัฒนาในฐานะที่เป็นปัจจัยตัวกระทำก็นำเอาการพัฒนาคนและคนที่พัฒนานั้นมาเป็นแกนกลางของระบบการพัฒนาทำให้เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน

7. องค์ประกอบการพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนา

การพัฒนาตามหลักของพระพุทธศาสนานั้นมีปัจจัยหลายอย่างเป็นองค์ประกอบของการพัฒนา โดยพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2556, หน้า1-64)ได้อธิบายไว้ในหนังสือพุทธวิธีในการสอนเกี่ยวกับการสอนและองค์ประกอบของการพัฒนาต่างๆ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

ปรัชญาพื้นฐาน

ในการดำรงชีวิตมนุษย์ ความขัดข้องแปรปรวน ความเดือดร้อนลำบาก ความเจ็บปวด ความสูญเสีย ความพลัดพราก และปัญหาชีวิตเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ มนุษย์จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับไม่ว่า จะต้องการหรือไม่ จะยอมรับหรือไม่ยอมรับหรือจะเป็นอนาถา อย่างไรก็ดีตามเมื่อเป็นเช่นนี้ มนุษย์ ต้องยอมรับความจริง และพร้อมที่จะจัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้ดีที่สุด

ชีวิตที่เป็นอยู่อย่างดีและมีความสุขที่สุด คือ ชีวิตที่กล้ารับรู้ต่อปัญหาทุกอย่าง ตั้งทัศนคติที่ถูกต้องต่อปัญหาเหล่านั้น และจัดการแก้ไขด้วยวิธีที่ถูกต้อง การหลีกเลี่ยงที่จะรับรู้ก็ดี การวาดภาพให้เป็นอย่างที่ดีจนชอบก็ดี เป็นการปิดตาหรือหลอกตนเอง ไม่ช่วยให้พ้นจากความทุกข์ ไม่เป็นการแก้ปัญหาและพบกับความสุขอย่างแท้จริง เป็นการฝังเอาความกลัว เชื้อแห่งความทุกข์เข้าไว้ในจิตใจ

ความทุกข์ เกิดจากตัณหา และ ตัณหาเกิดจากความไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายไม่ถูกต้อง เรียกว่า อวิชชา เป็นเหตุให้ไม่จัดการกับสิ่งนั้นๆ ตามที่ควรจะเป็นโดยเหตุผลที่บริสุทธิ์ การแก้ปัญหาหรือแก้ความทุกข์คือต้องแก้อวิชชา คือ ความไม่รู้ และสร้างวิชาให้เกิดขึ้น โดยนัยนี้ ภารกิจสำคัญของการศึกษาก็คือการฝึกอบรมบุคคล ให้พัฒนาปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจในข้อเท็จจริงและสภาวะของสิ่งทั้งหลาย มีทัศนคติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ปฏิบัติและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่ควรจะเป็น เพื่อให้เป็นประโยชน์ทั้งต่อตน คือมีชีวิตอยู่อย่างสำเร็จผลดีที่สุด มีจิตใจเป็นอิสระ มีสุขภาพจิตที่สมบูรณ์ และเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น สามารถช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชนทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้

ข้อกำหนดที่ควรทราบเกี่ยวกับการศึกษา คือ

1. ภารกิจสำคัญของการศึกษา ได้แก่ การช่วยให้บุคคลเกิดทัศนคติที่ถูกต้อง รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และสามารถจัดการกับสิ่งเหล่านั้นตามที่ควรจะเป็น ให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนและแก่สังคม ไม่ให้มองเห็นและจัดการสิ่งทั้งหลายตามอำนาจกิเลสตัณหา

2. ทัศนคติที่ถูกต้อง และความสามารถจัดการดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นได้ด้วยการพัฒนาปัญญา และ ปัญญาเป็นความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นในตัวบุคคลนั่นเองเท่านั้น ผู้อื่นจะนำมายึดเยียดให้หรือบังคับให้เรารับเข้าไว้ไม่ได้

3. ในเมื่อปัญญาต้องเกิดจากรู้ความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในตัวบุคคลเอง ภารกิจของผู้สอนจึงเป็นเพียงผู้ชี้ทางหรืออำนวยความสะดวก ช่วยให้ผู้เรียนดำเนินเข้าสู่ปัญญา สิ่งที่ดีที่สุดที่ผู้สอนที่ดีจะทำได้ก็คือ ตั้งใจช่วยเหลือ พยายามสรรหาอุปมา กถาวิธี และอุปกรณ์ต่างๆ ที่จะมาช่วยผู้เรียนให้เข้าถึงปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด เรียกว่าทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร

4. ในระบบการศึกษาเช่นนี้ ผู้เรียนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นผู้สร้างปัญญาให้เกิดแก่ตน จึงต้องเป็นผู้มีส่วนร่วม และเป็นผู้ได้ลงมือกระทำให้มากที่สุดเท่าที่จะช่วยให้เขาเกิดปัญญานั้นขึ้นได้ ผู้สอนต้องคำนึงถึงความสามารถ ความถนัด อุปนิสัยต่างๆ ของผู้เรียน เพื่อจัดสภาพการเรียนและกลวิธีการสอนต่างๆ ให้ผู้เรียนเรียนอย่างได้ผลดีที่สุด

5. ในเมื่อปัญญาเป็นของการยึดเยียดบังคับให้รับเอาไม่ได้ การเรียนการสอนจึงต้องใช้วิธีแห่งปัญญา คือ ผู้เรียนต้องเป็นอิสระในการใช้ความคิด และในการที่จะซักถามโต้ตอบ สืบเสาะค้นหาความจริงต่างๆ ให้ได้รับความรู้ความเข้าใจขึ้นในตน ระบบการศึกษาแบบนี้จึงมีการปฏิบัติอย่างกาลามสูตร ไม่มีการบังคับให้เชื่อ ความเชื่อในระบบการศึกษานี้เป็นความเชื่อในหลักการ วิธีการ หรือสมมติฐานต่างๆ ที่ได้ตั้งขึ้น โดยมีเหตุผลรองรับเพียงพอแล้วว่าจะช่วยให้สามารถดำเนินไปสู่จุดหมายได้อย่างแท้จริง

ข้อสรุปเกี่ยวกับการสอนมีดังนี้

1. ปัญญาเป็นสิ่งสร้างสรรค์ขึ้นภายในตัวของผู้เรียนเอง
2. ผู้สอนทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ช่วยชี้แนะทางการเรียน
3. วิธีสอน อูบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นสื่อหรือเป็นเครื่องมือเสริมแรงการเรียนการสอน
4. อิศรภาพในทางความคิดเป็นอุปสรรคสำคัญในการสร้างปัญญา

คำว่าปัญญามีความหมายที่ลึกซึ้งกว่าคำว่าความรู้ที่ใช้กันโดยทั่วไป ถ้าจะหมายถึงการสอนให้คนมี **ความรู้** ในที่นี้อาจแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. **สุตะ** คือ ความรู้จากการสดับตรับฟัง เล่าเรียน อ่าน รับถ่ายทอดจากแหล่งความรู้อื่น ผู้ที่สั่งสมความรู้ประเภทนี้ไว้ได้มาก เรียกว่า พหุสัจจะ แปลว่า ความเป็นพหุสูต คือ ผู้คงแก่เรียน หรือได้เรียนรู้มาก เป็นความรู้ประเภทประมวลหรือรวบรวมสิ่งอันพึงรู้ ทำตนให้เป็นคลังเก็บความรู้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของบุคคลอย่างหนึ่ง เป็นอุปสรรคสำหรับนำไปใช้ทำประโยชน์ต่างๆ ได้มาก แต่ไม่ถือเป็นองค์ธรรมหรือแกนในระบบการศึกษา

2. **ปัญญา** คือ ความรู้ประเภทเข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้เลือกคดีวินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ เป็นความรู้ที่มุ่งหมาย และเป็นส่วนสำคัญในระบบการศึกษานี้

สิ่งที่ควรทำความเข้าใจอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ **ลักษณะงานสอน** ซึ่งแตกต่างกันตามประเภทวิชาแยกได้เป็น 2 ประเภทคือ **วิชาประเภทชี้แจงข้อเท็จจริง** เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ในการสอนวิชาประเภทนี้ หลักสำคัญอยู่ที่ทำให้เกิดความเข้าใจในข้อเท็จจริง การสอนจึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอน ให้เกิดพหุสัจจะเป็นหลัก ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะวิชาศีลธรรมและจริยธรรมทั่วไป การสอนที่จะได้ผลดี นอกจากทำให้เกิดความเข้าใจแล้วจะต้องสอนให้เกิด

ความรู้ที่มองเห็นคุณค่าความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย สำหรับวิชาประเภทนี้ ผลสำเร็จอย่างหลังเป็นสิ่งสำคัญมาก และมักทำได้ยากกว่าผลสำเร็จอย่างแรก เพราะต้องการคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วนนับแต่คุณสมบัติของตัวผู้สอนไปทีเดียว

คุณสมบัติของผู้สอน

1. **บุคลิกภาพ** คุณสมบัติภายนอก ได้แก่ ความสง่างาม วาจาสุภาพ มารยาทน่าเลื่อมใส ความเป็นผู้มีสมบัติผู้ดี

2. **คุณธรรม** คุณสมบัติภายในมี 3 ประการ คือ ปัญญาคุณ วิสุทธิคุณ และกรุณาคุณ

2.1 **ปัญญาคุณ** ที่เกี่ยวข้องกับการสอน มี 2 อย่างคือ ทศพลญาณ และปฏิสัมภิทา

2.1.1 ทศพลญาณ

1) **ฐานาฐานญาณ** รู้กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับขอบเขตว่าจะอะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ แค่นั้นเพียงไร ครูต้องเข้าใจทั้งเนื้อหาและข้อจำกัดของกฎเกณฑ์และหลักการที่จะนำมาใช้ในการสอนอย่างชัดเจน และต้องรู้ข้อจำกัดของนักเรียนด้านความสามารถในการพัฒนาซึ่งแตกต่างกันไป

2) **กรรมวิปากญาณ** สามารถแยกแยะผลที่เกิดจากการกระทำที่สลับซับซ้อน รายละเอียดของความสัมพันธ์ภายในกระบวนการ ครูต้องรู้จักวิเคราะห์พฤติกรรมของนักเรียนได้

3) **สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ** รู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่จุดหมาย ว่าต้องทำอะไรบ้าง รายละเอียดของการปฏิบัติเป็นอย่างไร ครูต้องหากลยุทธในการดำเนินการสอน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ต้องการ

4) **นानาธาตุญาณ** ต้องรู้ว่าองค์ประกอบที่ก่อให้เกิดเป็นมนุษย์นั้นมีความแตกต่างกันเป็นธรรมดา และอะไรคือสาเหตุที่ทำให้เกิดความแตกต่าง ในความหมายคือ ต้องรู้และเข้าใจหลักทางสรีระวิทยาและจิตวิทยาในการเรียนรู้ของนักเรียนแต่ละคนซึ่งแตกต่างกันไปทัศนคติที่ถูกต้องและการยอมรับความแตกต่างจะช่วยเพิ่มพูนประสิทธิภาพในการสอนให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

5) **นानาธิมตติกญาณ** รู้ว่านักเรียนแต่ละคนมีความชอบ ความสนใจ และความถนัดที่ไม่เหมือนกัน เป็นธรรมชาติ

6) **อินทริยปโรปริยัตตญาณ** รู้จุดแข็งและจุดอ่อนแห่งอินทริยของสัตว์โลก รู้ว่าสัตว์นั้นมีแนวความคิด ความรู้ ความเข้าใจแค่ไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย สอนง่าย หรือสอนยาก และมีความพร้อมที่จะเรียนรู้หรือไม่ โดยความหมายคือต้องรู้นักเรียนแต่ละคนมีความแตกต่างกันในด้านระดับสติปัญญา ความสามารถ พัฒนา การด้านต่างๆ และความพร้อมที่จะเข้าสู่กระบวนการเรียนรู้

7) **ฌานาทิสังกิเลสาทิญาณ** สามารถวิเคราะห์ได้ว่าอะไรคืออุปสรรคที่จะขัดขวางการเรียนรู้ และปัจจัยอะไรที่จะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ของนักเรียนให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น และรู้จักใช้เทคนิคต่างๆ เข้าแก้ไขหรือช่วยส่งเสริมการฝึกอบรมให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดี

8) **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** หรือการระลึกชาติ ในที่นี้คือ รู้ต้องรู้ประวัติพื้นเพเดิมและประสบการณ์ในอดีตของผู้เรียน

9) **จตุปปาตญาณ** รู้ว่าการเกิดของสัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม ข้อนี้หมายความว่าครูต้องหมั่นสังเกตพฤติกรรมของผู้เรียนในขณะที่ใช้ชีวิตจริงภายในกลุ่มเพื่อนและสังคม ต้องรู้เท่าทันและเข้าใจพฤติกรรมต่างๆ ที่นักเรียนแสดงออกในขณะนั้นๆ ว่าเป็นเด็กที่มีปัญหาหรือไม่ อย่างไร ครูต้องหาเหตุแห่งปัญหานั้นและพร้อมที่จะเข้าช่วยเหลือแก้ไขให้ทันท่วงที

10) **อาสวักขยญาณ** หยั่งรู้ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย หมายถึงต้องรู้ให้ชัดและเข้าใจแจ่มแจ้งและแน่ใจว่าผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้นคืออะไร เป็นอย่างไร และเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้จริง

2.1.2 ปฏิสัมภิตา คือปัญญาแตกฉานในด้านต่างๆ

1) **อรรถปฏิสัมภิตา** เข้าใจและแตกฉานในความหมายหรือถ้อยคำ สามารถอธิบายได้ เชื่อมโยงได้ และรู้ถึงผลต่างๆ ที่เกิดขึ้น เรียกว่าแตกฉานในอรรถ

2) **ธรรมปฏิสัมภิตา** เข้าใจในถ้อยคำ สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่างๆ ที่เกิดขึ้น ก็สามารถสืบสาวกลับไปทีเหตุได้ เรียกว่าแตกฉานในธรรม

3) **นิรุกติปฏิสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในภาษา รู้จักการใช้ถ้อยคำชี้แจงให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้ เรียกว่าแตกฉานในนิรุกติ

4) **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา** ความมีไหวพริบสามารถเข้าใจคิดเหตุผลได้ เหมาะสมทันการ มีความรู้ความเข้าใจชัดเจนว่าความรู้อย่อมมีแหล่งที่มาและมีประโยชน์อย่างไร

สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลใหม่ขึ้นมาได้ เรียกว่า
แตกฉานในปฏิภาณ

2.2 **วิสุทธิคุณ** คือความบริสุทธิ์ เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่จะทำให้ผู้เรียนเกิด
เลื่อมใสและนับถือ ความบริสุทธิ์นี้มองได้จากลักษณะดังนี้

ลักษณะของความเป็นผู้บริสุทธิ์

1. เป็นผู้หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง ไม่กระทำความชั่วทั้งกาย วาจา
และใจ ไม่มีเหตุใดที่จะยกขึ้นตำหนิได้

2. ทำได้อย่างที่สอน สอนเขาอย่างไร ก็ต้องปฏิบัติอย่างนั้นด้วย ทำให้
ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในคุณค่าของคำสอน

3. มีความบริสุทธิ์ใจในการสอน สอนโดยมุ่งหวังประโยชน์ของผู้เรียน
อย่างเดียว ไม่มีการเคลือบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตน หรืออามิสตอบแทนใดๆ

2.3 **กรุณาคุณ** สั่งสอน ช่วยเหลือโดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย ทั้งที่เป็นกลุ่มและ
รายบุคคล ไม่คิดเบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย คิดแต่สิ่งที่เป็น
ประโยชน์แก่ตน สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ทั้งสองฝ่าย และสิ่งที่เป็น
ประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งปวง

ความกรุณาที่แสดงออก จะมีผลดีได้นั้นต้องอาศัยอุเบกขา และสติสัมปชัญญะ
เข้าประกอบ (ดูหลักการวางสติ 3 ประการที่พึงปฏิบัติ) รวมทั้งต้องมีความสัมพันธ์อันดีของผู้สอน
ต่อผู้เรียนด้วยคืออยู่ในฐานะกัลยาณมิตรด้วย (ดูองค์คุณของกัลยาณมิตร 7 ประการ)

การวางสติ 3 ประการที่พึงปฏิบัติ

1. เมื่อครูผู้สอนตั้งใจถ่ายทอดสิ่งที่จะเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน แต่ผู้เรียน
ทั้งหมดไม่ตั้งใจฟัง ไม่มีสติที่รับรู้ และหลีกเลี่ยงคำสอน ผู้สอนยอมไม่แสดงความยินดี ฟังพอใจ
หรือขัดเคือง ชุนมัว ย่อมมีสติสัมปชัญญะดำรงอยู่

2. ถ้าผู้เรียนมีทั้งที่ตั้งใจฟังและไม่ตั้งใจฟัง มีทั้งที่ประพฤติตามคำสอน และไม่
ประพฤติตามคำสอน ในกรณีเช่นนี้ ครูผู้สอนก็ไม่ได้แสดงความยินดี ฟังพอใจ หรือแสดงความไม่
พอใจ ต้องตัดออกทั้งสองอย่าง เรียนกว่าเป็นผู้มีอุเบกขา คงมีสติสัมปชัญญะอยู่

ถ้าผู้เรียนทั้งหมดตั้งใจฟัง ตั้งจิตรับรู้ ไม่ประพฤติเคลื่อนคลาดจากคำสอน
เช่นนั้น ผู้สอนยอมให้ความชื่นชม บังเกิดความพึงพอใจ แต่ไม่ควรกระหิ้มหรืออึกheim ฟังมี
สติสัมปชัญญะดำรงอยู่

นอกจากนี้ ความกรุณาที่แสดงออกในการอบรมสั่งสอน ย่อมเป็นส่วนประกอบสำคัญให้เกิดคุณลักษณะของผู้สอนอย่างที่เรียกว่า **องค์คุณของกัลยาณมิตร 7 ประการ** ดังต่อไปนี้

1. **ปิโย** – การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน – น่ารัก ในฐานะเป็นที่วางใจและสนิทสนม
2. **ครุ** – นำเคารพ ในฐานะให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย
3. **ภาวนีโย** – นายกบ๋อง ในฐานะทรงคุณคือความรู้และภูมิปัญญาแท้จริง
4. **วตตา** – รู้จักพูด คอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
5. **วจนกขโม** – อุดหนุนต่อถ้อยคำ พร้อมที่จะรับฟังคำซักถามต่างๆ อยู่เสมอ และสามารถรับฟังได้ด้วยความอดทน ไม่เบื่อบ
6. **คมภีรญจ กถ กตตา** – กล่าวที่แจ่มแจ้งเรื่องต่างๆ ที่ลึกซึ้งได้
7. **โน จฏฐาเน นิโยชเย** – ไม่ชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสีย

พึงสังเกตไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า พระพุทธศาสนาถือว่า ความสัมพันธ์ของผู้สอนที่มีต่อผู้เรียนนั้น อยู่ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ เป็นผู้ช่วยเหลือแนะนำผู้เรียนให้ดำเนิน ก้าวหน้าในมรรคาแห่งการฝึกอบรม องค์คุณทั้ง 7 นี้ เป็นคุณลักษณะที่ผู้สอนหรือครุมีความกรุณาโดยทั่วไปจะมีได้ ไม่จำกัดเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

ในพุทธกิจอย่างหนึ่ง มีการเลือกสรรว่ามีบุคคลใดที่ควรเสด็จไปโปรดโดยเฉพาะเป็นพิเศษ นอกเหนือจากการโปรดเป็นหมู่คณะ

กล่าวโดยรวม คุณสมบัติของพระพุทธเจ้าที่ควรสังเกตมีดังนี้

1. ทรงสอนสิ่งที่เป็นจริง และเป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง
2. ทรงเข้าใจสิ่งที่สอนอย่างถ่องแท้สมบูรณ์
3. ทรงสอนด้วยความเมตตา มุ่งประโยชน์แก่ผู้รับคำสอนเป็นที่ตั้งไม่หวังผลประโยชน์ตอบแทน
4. ทรงทำได้อย่างที่สอน เป็นตัวอย่างที่ดี
5. ทรงมีบุคลิกภาพนุ่มน้าวจิตใจให้เข้าใจใกล้ชิดสนิทสนมและพึงพอใจได้
6. ทรงมีหลักการสอนและวิธีการสอนยอดเยี่ยม

หลักทั่วไปในการสอน

หลักทั่วไปในการสอน แบ่งเป็น 3 ส่วนคือ เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน เกี่ยวกับตัวผู้เรียน และเกี่ยวกับตัวผู้สอน

1.1 เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน

1.1.1 สอนจากสิ่งที่รู้เห็นเข้าใจง่ายหรือรู้เห็นเข้าใจอยู่แล้ว ไปหาสิ่งที่เข้าใจยาก หรือยังไม่รู้ไม่เห็น ไม่เข้าใจ

1.1.2 สอนเนื้อเรื่องที่ค่อยลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้นและความต่อเนื่องกัน เป็นสายลงไป

1.1.3 ถ้าสิ่งที่สอนเป็นสิ่งที่แสดงได้ ก็ต้องสอนด้วยของจริง ให้ผู้เรียนได้ดู ได้เห็น ได้ฟังเอง อย่างที่เรียกว่าประสบการณ์ตรง

1.1.4 สอนตรงเนื้อหา ตรงเรื่อง คมอยู่ในเรื่อง มีจุด ไม่วกวน ไม่ไขว้เขว ไม่ออกนอกเรื่องโดยไม่มีอะไรเกี่ยวข้องในเนื้อหา

1.1.5 สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้

1.1.6 สอนเท่าที่จำเป็นพอดีสำหรับให้เกิดความเข้าใจ ให้การเรียนรู้ได้ผล ไม่ใช่สอนเท่าที่ตนรู้ หรือสอนแสดงภูมิว่าผู้สอนมีความรู้มาก

1.1.7 สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่พวกเขาจะได้เรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง

อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก 6 ประการคือ

1. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส

2. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส

3. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ ไม่เป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – เลือกกาลตรัส

4. คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส

5. คำพูดที่จริง ถูกต้อง แต่ไม่เป็นประโยชน์ ถึงเป็นที่รักที่ชอบใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส

6. คำพูดที่จริง ถูกต้อง เป็นประโยชน์ เป็นที่รักที่ชอบใจของคนอื่น – เลือกกาลตรัส

1.2 เกี่ยวกับตัวผู้เรียน

1. รู้ คำนึงถึง และสอนให้เหมาะตามความแตกต่างระหว่างบุคคล อย่างใน ทศพลญาณข้อ 5 และ 6 (ผู้เรียนมีความชอบ ความสนใจไม่เหมือนกัน และต้องรู้จักอ่อนและจุดแข็งของผู้เรียน) ในการสอนต้องคำนึงถึงจิต 6 อันได้แก่ ภาควจริต โทสจจริต โมหจจริต ศรัทธาจริต พุทธิจจริต และวิตกจจริต และรู้ระดับความสามารถของบุคคล โดยเปรียบเทียบกับบัว 4 เหล่า ดังนี้

ก. บุคคลผู้รู้เข้าใจได้ฉับพลัน แต่พอยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น เรียกว่า อุกมภูติปัญญา เทียบกับบัวพุดน้ำ แต่พอรับสัมผัสศรีศมีตะวัน ก็จะบาน ณ วันนั้น

ข. บุคคลผู้สามารถรู้เข้ามาใจได้ พอเมื่อท่านอธิบายความพิสดารออกไป เรียกว่า วิปจิตปัญญา เทียบกับบัวปริ่มน้ำ จักบานต่อวันรุ่งขึ้น

ค. บุคคลผู้พอจะหาทางค่อยชี้แจงแนะนำ ใช้วิธีการยกเยื้องให้เข้าใจได้ต่อไป เรียกว่า ไนยะ เทียบกับบัวงามใต้พินน้ำ จักบานในวันต่อไป

ง. บุคคลผู้อับปัญญา มีดวงตามือมืด ยังไม่อาจให้บรรลุลุณวิเศษได้ในชาติ นี้ เรียกว่า ปทปรมะ เทียบกับบัวจมใต้น้ำ น่าจักเป็นภิกษาแห่งปลาและเต่า

2. ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ต่างบุคคล อาจใช้ต่างวิธี

3. นอกจากคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลแล้ว ผู้สอนต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสูงงอม ความแกร่งบของอินทรีย์หรือญาณของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไป ว่าในแต่ละคราวหรือเมื่อถึงเวลานั้นๆ เขาควรจะได้เรียนอะไร และเรียนได้แค่ไหนเพียงไร หรือว่าสิ่งที่ต้องการให้เขารู้นั้น ควรให้เขาเรียนได้หรือยัง

4. สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ชัดเจนแม่นยำ และได้ผลจริง

5. การสอนดำเนินไปในรูปที่รู้สึกว่าคุณเรียนกับผู้สอนมีบทบาทร่วมกัน ในการแสวงความจริง ให้มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีแห่งปัญญา ซึ่งต้องการอิสรภาพในทางความคิด และโดยวิธีนี้เมื่อเข้าถึงความจริง ผู้เรียนก็จะรู้สึกว่าคุณได้มองเห็นความจริงด้วยตนเองและมีความชัดเจนมั่นใจ การสอนแบบนี้มักมาในรูปถามตอบ ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้เป็น

ก. ล่อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ซึ่งข้อคิดให้แก่เขา ส่งเสริมให้เขาคิด และให้ผู้เรียนเป็นผู้วินิจฉัยความรู้นั้นเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้นำซึ่งช่องทางเข้าสู่ความรู้ ใน การนี้ผู้สอนมักจะกลายเป็นผู้ถามปัญหาแทนที่จะเป็นผู้ตอบ

ข. มีการแสดงความคิดเห็น ได้ตอบอย่างเสรี มุ่งหาความรู้ ไม่ใช่มุ่งแสดงภูมิ หรือข่มกัน

6. เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจพิเศษเป็นรายๆ ไป ตามควรแก่ กาลเทศะและเหตุการณ์

7. ช่วยเหลือ ใส่ใจคนที่ด้อย ที่มีปัญหา

1.3 เกี่ยวกับตัวผู้สอน

1. ในการสอนนั้น การเริ่มต้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นที่ดีมีส่วน ช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเครื่องดึงความสนใจ และนำเข้าสู่เนื้อหา ได้ โดยปกติพระพุทธเจ้าจะไม่ทรงเริ่มสอนด้วยการเข้าสู่เนื้อหาธรรมทีเดียว แต่จะทรงเริ่มสนทนากับผู้ทรงพบหรือผู้มาเฝ้าด้วยเรื่องที่เขาู้เข้าใจดี หรือสนใจอยู่ ต่อจากนั้นจึงนำเข้าสู่ธรรมะโดยใช้ เรื่องที่เขาสนใจหรือที่เขาู้เป็นข้อสนทนาไปตลอด แต่แทรกความหมายทางธรรมเข้าไว้ให้

2. สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ให้ตึงเครียด ไม่ให้ เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติแก่ผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัว

3. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่กระทบ ตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตน ไม่มุ่งเสียดสีใครๆ

4. สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกละเป็นสิ่งมีค่า มองเห็น ความสำคัญของผู้เรียน และงานสั่งสอนนั้นไม่ใช่สักว่าทำ หรือเห็นผู้เรียนงี่เงา หรือเห็นเป็นชั้น ต่ำๆ

5. ใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย พระพุทธพจน์ตรัสแก่พระอานนท์ การแสดงธรรมให้คนอื่นฟัง มิใช่สิ่งที่กระทำได้ ง่าย ผู้แสดงธรรมแก่คนอื่น ฟังตั้งธรรม 5 อย่างไว้ในใจ คือ

1. เราจักกล่าวชี้แจงไปตามลำดับ
2. เราจักกล่าวชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้เข้าใจ
3. เราจักแสดงด้วยอาศัยเมตตา
4. เราจักไม่แสดงด้วยเห็นแก่อาภิส
5. เราจักแสดงไปโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น

ลีลาการสอน คุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน 4 อย่างดังนี้

1. **สันตัสสนา** อธิบายให้เห็นชัดเจนแจ่มแจ้ง เหมือนจูงมือไปดูให้เห็นกับตา
2. **สมาทปนา** ชักจูงให้เห็นจริงด้วย ชวนให้คล้อยตาม จนต้องยอมรับและนำไป

3. **สมุตเตชณา** เร้าใจให้แกลั้วกล้า บังเกิดกำลังใจ ปลุกให้มีอุตสาหะแข็งขัน มั่นใจว่าจะทำให้สำเร็จได้ ไม่หวั่นระย่อต่อความเหนื่อยยาก

4. **สัมปหังสนา** ซโลมใจให้เข้มแข็ง ร่าเริง เบิกบาน ฟังไม่เบื่อและเปี่ยมด้วยความหวัง เพราะมองเห็นคุณประโยชน์ที่ตนจะพึงได้รับจากการปฏิบัติ อาจกล่าวสั้นๆ ว่า แจ่มแจ้ง จูงใจ หาญกล้า ร่าเริง หรือ ชี้ชัด เที่ยวยาว คึกคัก เบิกบาน

วิธีการสอนแบบต่างๆ

1. **แบบสากัจฉา** หรือใช้วิธีการสนทนา เป็นวิธีที่ใช้สำหรับผู้เรียนที่ยังไม่มีความเลื่อมใสศรัทธา เริ่มต้นด้วยการสนทนา นำคู่สนทนาเข้าสู่ความเข้าใจและเลื่อมใสในที่สุด

2. **แบบบรรยาย** ใช้ในที่ประชุมใหญ่ ผู้ฟังส่วนมากเป็นผู้มีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจ มีความเลื่อมใสศรัทธาอยู่แล้ว มาฟังเพื่อหาความรู้ความเข้าใจเพิ่มเติม ผู้ฟังเป็นประเภทเดียวกัน และระดับใกล้เคียงกันพอจะใช้วิธีบรรยายแบบกว้างๆ ได้ ลักษณะพิเศษของพุทธวิธีในสอนแบบนี้ ทำให้ผู้ฟังแต่ละคนรู้สึกว่าคุณสอนพูดกับตัวเองโดยเฉพาะ (touch)

3. **แบบตอบปัญหา** บางทีเป็นการถามเพื่อหาคำตอบเทียบเคียงกับสิ่งที่อยู่ในใจของผู้เรียน บางทีถามลองภูมิ บางทีเตรียมมาถามเพื่อข่มปราบให้จน หรือให้ได้รับความอับอาย ในการตอบคำถาม พระพุทธองค์ให้พิจารณาคุณลักษณะของปัญหาและใช้วิธีตอบให้เหมาะสมกัน ท่านแยกประเภทปัญหาไว้ตามลักษณะวิธีตอบเป็น 4 อย่าง คือ

- 1.1 **เอกังสพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ฟังตอบตรงไปตรงมาตายตัว
- 1.2 **ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่ฟังย้อนถามให้ชัดเจนก่อนแล้วจึงตอบ
- 1.3 **วิภังชพยากรณ์ปัญหา** ปัญหาที่จะต้องขยายความเพิ่มเติม
- 1.4 **ฐปนียปัญหา** ปัญหาที่ฟังยับยั้งเสีย เช่น ถามนอกเรื่อง ไร้ประโยชน์ อันจักเป็นเหตุให้เขว ยึดเยื้อ สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ฟังยับยั้งและชักนำผู้ถามกลับเข้าสู่แนวเรื่องที่ประสงค์ต่อไป

พระพุทธเจ้าสอนให้คำนึงถึง เหตุแห่งการถามปัญหาไว้ 5 อย่าง คือ

1. บางคน ถามปัญหาเพราะความโง่เขลา เพราะความไม่เข้าใจ
2. บางคน มีความปรารถนาลามก เกิดความอยากได้จึงถามปัญหา
3. บางคน ย่อมถามปัญหา ด้วยต้องกรวดเด่นข่มเขา
4. บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยประสงค์จะรู้
5. บางคน ย่อมถามปัญหาด้วยความคิดว่า เมื่อถามไปแล้ว ถ้าเขาตอบถูกต้องก็เป็นการดี แต่ถ้าไปแล้ว เขาตอบไม่ถูกต้อง จะได้ช่วยแก้ไขให้ถูกต้อง

ในการตอบปัญหา นอกจากวิธีที่ตอบแล้ว ถ้าได้รู้ซึ่งถึงจิตใจของผู้ถามด้วยว่า เขาถามด้วยความประสงค์อย่างไร ก็จะสามารถกล่าวแก้ได้เหมาะสมแก่การ และตอบปัญหาได้ตรงจุด ทำให้การสอนได้ผลดีขึ้น

4. แบบวางกฎข้อบังคับ หรือวินัย ซึ่งต้องเป็นที่ยอมรับและตกลงกันในหมู่คณะ กลวิธีและอุปายประกอบการสอน

1. การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน ช่วยให้จำแม่นยำ เห็นจริงและเกิดความเพลิดเพลิน ทำให้การเรียนมีรสยิ่งขึ้น

2. การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา ช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น มักใช้อธิบายในสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดแบบรูปธรรม

3. การใช้อุปกรณ์การสอน มีที่ใช้น้อยในสมัยพุทธกาล ต้องอาศัยวัตถุสิ่งของที่มีในธรรมชาติหรือเครื่องใช้ที่ใช้กันอยู่ประจำวัน เช่นกะลา เงาน้ำ หรือ ใบบัวในกำมือ เป็นต้น

4. การทำเป็นตัวอย่าง เป็นวิธีสอนอย่างดีที่สุดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะในทางจริยธรรม ไม่ต้องกล่าวสอน แต่เป็นการทำให้ดู

5. การเล่นภาษา เล่นคำ และใช้คำในความหมายใหม่ ต้องอาศัยความสามารถในเชิงภาษาผสมกับปฏิภาณ แผลงจากคำพูดที่ไม่สร้างสรรค์เป็นความคิดที่สร้างสรรค์ ดีงาม

6. อุปายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล ทำให้หมดความครางแคลนใจ ตัดปัญหาในการทำงานที่ท่านเหล่านี้อาจไปสร้างความคลางแคลงใจแก่ผู้อื่นต่อไปด้วย ในการสอนคนเป็นหมู่คณะให้เริ่มต้นจากผู้นำก่อน การสงเคราะห์บุคคลเป็นรายๆ อาจให้ผลดีกว่าการสอนกราด

7. การรู้จักจังหวะและโอกาส ผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะและโอกาสให้เป็นประโยชน์ เมื่อยังไม่ถึงจังหวะ ไม่เป็นโอกาส เช่นผู้เรียนยังไม่พร้อม ต้องมีความอดทน ไม่ชิงหักหาญหรือตั้งต้นทำ แต่ต้องตื่นตัวอยู่เสมอ เมื่อถึงจังหวะหรือเป็นโอกาส ก็ต้องมีความฉับไวที่จะจับมาทำให้เป็นประโยชน์ ไม่ปล่อยให้ผ่านเลยไป

8. ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการ ถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่อึดตื้อ ตัดค้นหา มานะ ทิฐิเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ สุดแต่จะใช้กลวิธีใดให้การสอนได้ผลดีที่สุด ก็จะทำในทางนั้น ไม่กลัวว่าจะเสียเกียรติ ไม่กลัวจะถูกผู้ลืกว่าแพ้

9. การลงโทษและให้รางวัล ในพุทธวิธีในการสอนไม่เน้นที่จุดนี้ ใช้เท่าที่จำเป็น “ทรงแสดงธรรมในบริษัท ไม่ทรงยกบริษัท ไม่ทรงรุกรานบริษัท ทรงชี้แจงให้บริษัทเห็นแจ้ง” “พึงรู้จักการยกยอ และการรุกราน ครั้นรู้แล้วไม่พึงยกยอ ไม่พึงรุกราน พึงแสดงแต่ธรรมเท่านั้น”

ไม่ทรงใช้ทั้งวิธีลงโทษและให้รางวัล ใช้การชมเชยกยออย่างบ้าง แต่เป็นไปในรูปการยอมรับคุณความดีของผู้นั้น กล่าวชมโดยธรรมให้เขามั่นใจในการกระทำดีของตน แต่ไม่ให้เกิดเป็น

การเปรียบเทียบข่มคนอื่นลง บางที่ข่มเพื่อเป็นตัวอย่าง หรือกล่าวเพื่อแก้ความเข้าใจผิด ให้ตั้งอยู่ในทัศนคติที่ถูกต้อง

การลงโทษน่าจะมีอยู่แบบหนึ่ง คือ การลงโทษตนเอง ซึ่งมีทั้งทางธรรมและวินัย ผู้เรียนที่เหลือขอจริง หรือ สอนไม่ได้ ให้ถือว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรจะว่ากล่าวสั่งสอน ถือว่าเป็นการลงโทษที่รุนแรงที่สุด

10. กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ปัญหาที่เกิดขึ้นมีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าต้องอาศัยปฏิภาณ ความสามารถในการประยุกต์หลักวิธีการ และกลวิธีต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม

พุทธวิธีการสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั้นพระองค์ทรงใช้รูปแบบการสอนและหลักธรรมให้เหมาะกับบุคคลและสถานการณ์เป็นส่วนใหญ่ จะสังเกตได้ว่า พุทธวิธีของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั้นจะเป็นไปตามสถานการณ์ หากมีจำนวนคนฟัง เช่น หมู กิษุ หรือ เจ้าศากยะทั้งหลาย พระองค์ก็จะทรงใช้รูปแบบการบรรยายโดยทรงยกหลักธรรมที่เหมาะสมกับสถานการณ์นั้นๆ เป็นต้น หากมีจำนวนผู้ฟังน้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงใช้รูปแบบการสนทนา การตอบปัญหาตามแต่บุคคลนั้นทูลถาม แล้วทรงแจกแจงรายละเอียดให้เข้าใจตามหลักธรรมของพระองค์ตามลำดับไป เพราะฉะนั้นรูปแบบการสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงมิได้มีรูปแบบตายตัว เพียงแต่ทรงตรัสแสดงหลักธรรมและรูปแบบการสอนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้นเป็นหลัก

8. ประโยชน์ของทรัพยากรมนุษย์เมื่อได้รับการพัฒนาที่ถูกต้อง

มนุษย์เมื่อได้รับการพัฒนาที่ถูกต้อง เหมาะสมแล้วนับว่ามีความสำคัญและประโยชน์อย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะหากเราได้ศึกษาถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ที่เกิดขึ้นตลอดเวลา โดยที่ถ้าการเปลี่ยนแปลงนำความก้าวหน้ามาสู่ตัวมนุษย์เอง ก็จะก่อให้เกิดผลดีทางด้าน การปรับตัว แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าการเปลี่ยนแปลงเป็นไปในทางลบ ก็จะไปสู่การก่อเกิดปัญหาต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้ จะมีความสัมพันธ์กับอารมณ์ สังคม ร่างกาย และสติปัญญาของมนุษย์ โดยเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน

การเข้าใจในกระบวนการพัฒนามนุษย์ จึงเป็นสิ่งจำเป็นและเป็นประโยชน์ในการเข้าใจถึงพัฒนาการของตนเองและบุคคลอื่นในสังคม ทำให้เราเห็นว่า มนุษย์แต่ละคนมีพัฒนาการที่ไม่เท่ากันเพราะมีความแตกต่างกัน บางคนมีพัฒนาการในอัตราที่เร็วกว่าบางคน และแต่ละส่วนของร่างกายมนุษย์ก็จะมีอัตราของพัฒนาการที่ไม่เท่ากัน รวมทั้งอัตราของพัฒนาการและเจริญเติบโตในแต่ละวัย ดังนั้น ประโยชน์ของมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาแล้วจึงมีอยู่ 4 ประการ

ตามที่ มุกดา ศรีรงค์ (2539) ได้กล่าวไว้ในหนังสือจิตวิทยาทั่วไปในการที่จะก่อประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง คนอื่น และสังคมโลก ดังนี้

1. ทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการและลักษณะของพฤติกรรมของมนุษย์ในแต่ละวัย
2. การได้เข้าใจถึงพัฒนาการของมนุษย์ในแต่ละช่วงของอายุจะช่วยให้บุคคลเข้าใจเกี่ยวกับตนเองและเข้าใจผู้อื่นได้ดียิ่งขึ้นซึ่งเป็นการเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกาย อารมณ์และบุคลิกภาพในแต่ละช่วงอายุ ตั้งแต่วัยทารกจนถึงวัยชรา
3. เนื่องจากการพัฒนาร่างกายเกี่ยวข้องกับพัฒนาทางด้านจิตใจ การเข้าใจในกระบวนการ การพัฒนาการที่เร็วหรือช้าของแต่ละบุคคลจะสามารถเข้าใจถึงกระบวนการทางจิตใจที่ปกติหรือผิดปกติได้
4. การเข้าใจในสิ่งต่างๆ ดังกล่าวนี้อาจสร้างให้มนุษย์มีบุคลิกภาพที่ปรับตนสร้างสัมพันธภาพ กับผู้อื่นได้เป็นอย่างดีก่อให้เกิดความสำเร็จในการดำรงชีวิตประจำวันและในการทำงาน

กล่าวโดยสรุป การพัฒนามนุษย์ สามารถสรุปลงใน 2 ความหมาย ดังนี้

1. การพัฒนามนุษย์ ในความหมายที่เข้าใจกันแบบสมัยใหม่ หมายถึง การทำให้เจริญในด้านวัตถุ รูปแบบ และในเชิงปริมาณเช่น ถนนหนทาง ตึกรามบ้านช่อง ดินนี้ชีวิตทางเศรษฐกิจ เป็นต้น
2. การพัฒนามนุษย์ในแง่ของศาสนา หมายถึง การพัฒนาคนทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ โดยเน้นในด้านคุณภาพชีวิตและหลักของความถูกต้องพอดีซึ่งให้ผลประโยชน์สูงสุด ความกลมกลืน และความเกื้อกูลแก่สรรพชีวิต โดยไม่เบียดเบียนกัน ทำลายธรรมชาติและสภาพแวดล้อม รู้รักสามัคคี บำเพ็ญประโยชน์แก่ส่วนรวมได้

การพัฒนามนุษย์ก็เพื่อให้เกิดคุณธรรมขึ้นในใจของมนุษย์ ด้วยเหตุที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องสร้างสรรค์ความสมบูรณ์เพียบพร้อม มนุษย์จึงต้องสร้างความรู้สึกละเมียดละมาด้วย การมีชีวิตอยู่ของมนุษย์จึงต้องสำนึกถึงคุณค่าของตนเอง และมนุษย์มิได้มีระบบคุณค่าและจิตสำนึกเกี่ยวกับความนับถือตนเองโดยสัญชาตญาณ มนุษย์ต้องแสวงหาขึ้นมาเอง ตามภาพพจน์แห่งศีลธรรมในอุดมคติของเขาเป็นภาพพจน์ของ "สัตว์มนุษย์ผู้มีเหตุผล" ซึ่งเป็นสิ่งติดตัวมาพร้อมกับความสามารถที่จะสร้างสรรค์ เพื่อความเข้าใจในการพัฒนามนุษย์ จำเป็นที่เราจะต้องศึกษาเรื่องราวต่างๆ ของมนุษย์ในส่วนที่ทำให้รู้จักตนเองดีขึ้น มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่ทั้งดงามและน่าสนใจที่สุด ทุกคนควรที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับตัวเองมาก ยิ่งเข้าใจตัวเองมากเท่าไร ก็จะช่วยทำให้เข้าใจถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ยิ่งขึ้น

ขณะที่ รุ่งฤดี กิจควร (2548, หน้า 173-195) ได้กล่าวถึงผลที่ได้รับจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีประโยชน์ในระดับ 2 ระดับ คือ ระดับจุลภาค และ ระดับมหภาค

1. ระดับมหภาค การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและสร้างคุณค่าที่ดีในสภาพ "สังคมที่เข้มแข็งและมีดุลยภาพ" 3 ด้าน (กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์, 2544, หน้า2) คือ สังคมคุณภาพ ที่ยึดหลักความสมดุล ความพอดี สามารถสร้างคนทุกคนให้เป็นคนดี คนเก่ง พร้อมด้วยคุณธรรม จริยธรรม มีวินัย มีความรับผิดชอบ มีจิตสำนึกสาธารณะ พึ่งตนเองได้ คนมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความสุข อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี มีเมืองและชุมชนน่าอยู่ มีระบบที่ดี มีประสิทธิภาพ ระบบเศรษฐกิจมีเสถียรภาพ มีความเข้มแข็งและแข่งขันได้ ได้รับการพัฒนาอย่างยั่งยืนและสมดุลกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ระบบการเมืองการปกครองโปร่งใส เป็นประชาธิปไตย ตรวจสอบได้สมทุนทางปัญญา รักษา และต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสม สังคมสมานฉันท์และเอื้ออาทรต่อกัน ที่ดำรงไว้ซึ่งคุณธรรมและคุณค่าของเอกลักษณ์สังคมไทยที่พึ่งพาเกื้อกูลกัน รู้รักสามัคคี มีจารีตประเพณีดีงาม มีความเอื้ออาทร รักภูมิใจในชาติ และท้องถิ่น มีสถาบันครอบครัวที่เข้มแข็ง ตลอดจนเครือข่ายชุมชนทั่วประเทศ

2. ระดับจุลภาค การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญทางจะส่งผลต่อองค์กรในด้านต่าง ๆ ดังนี้ 1) ด้านผลกำไร มนุษย์เป็นปัจจัยการผลิตที่เป็นผู้ใช้ปัจจัยการผลิตอื่นๆ ที่องค์กรมีอยู่ในการผลิตผลงานออกมาเป็นผลิตภัณฑ์หรือบริการต่างๆ ตามวัตถุประสงค์ขององค์กร ซึ่งจะก่อให้เกิดรายได้หรือผลกำไรอันเป็นประโยชน์ขององค์กร หากองค์กรมีระบบการบริหารทรัพยากรมนุษย์ที่มีประสิทธิภาพดีก็必将ทำให้เกิดการผลิตที่ได้คุณภาพสูงจากการใช้ประโยชน์สูงสุดในปัจจัยการผลิตอื่นๆ ที่องค์กรมีอยู่ 2) ด้านความสำเร็จขององค์กร มนุษย์เป็นปัจจัยการผลิตที่มีความแตกต่างจากปัจจัยการผลิตอื่นๆ ขององค์กร ในแง่ที่มนุษย์เป็นปัจจัยการผลิตที่มีชีวิต มีความต้องการและการคาดหวัง มีความรู้ความสามารถ และมีศักยภาพที่สามารถพัฒนาได้โดยไม่มีขีดจำกัด การที่องค์กรมีทรัพยากรมนุษย์เปรียบเหมือนกับองค์กรมี "ทุนทางปัญญา" (Intellectual Capital) เพราะมนุษย์เป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้องค์กรประสบความสำเร็จหรือล้มเหลว 3) ด้านความอยู่รอดขององค์กร การดำเนินงานขององค์กรในยุคโลกาภิวัตน์ ที่มีสภาพของการแข่งขันอย่างไร้พรมแดน ทำให้การบริหารทรัพยากรมนุษย์ยิ่งทวีความสำคัญมากขึ้นกว่าในอดีต องค์กรจำเป็นต้องปรับตัวและพัฒนาวิธีการดำเนินงานให้สอดคล้องกับกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงและการแข่งขันทางธุรกิจที่สูงขึ้น แต่การที่องค์กรจะสามารถปรับตัวได้ในสภาพที่ต้องแข่งขันกัน อย่างสูงนั้น บุคลากรขององค์กรจะต้องมีศักยภาพสูงสามารถที่จะทำงานอย่างหนักและมีประสิทธิภาพอยู่ตลอดเวลา

สรุป เนื่องจากมนุษย์เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าที่สุดที่ควรจะได้รับการพัฒนา และเป็นทรัพยากรหลักในการพัฒนาสังคม ชุมชน และประเทศชาติ หากทรัพยากรมนุษย์ในประเทศมีคุณภาพ มีประสิทธิภาพ มีระเบียบ มีวินัย ก็จะเป็นฐานในการพัฒนาประเทศในด้านอื่นๆ ต่อไปอย่างมีประสิทธิภาพ ฉะนั้นทรัพยากรมนุษย์จึงควรได้รับการพัฒนาให้ถูกต้องเต็มขีดความสามารถที่จะพัฒนาได้ และต้องพัฒนาให้สมบูรณ์พร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ ซึ่งการพัฒนาดังกล่าวก็จะได้เป็นแนวทางปฏิบัติของมนุษย์ให้อยู่ในชุมชน สังคม ประเทศชาติอย่างปกติสุขไม่หลงใหลในวัตถุภายนอกจนหลงลืมความดีงามในใจตัวเอง ปล່อยจิตใจตัวเองไหลตามกิเลสเบื้องต่ำอันจะนำแต่ความวุ่นวาย ความเดือดร้อน การแข่งขัน ความอิจฉาริษยามาสู่จิตใจ ยิ่งถ้าปล่อยให้สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นภายในจิตใจเรื่อยไปไร้ซึ่งสติปัญญาจุดรั้งเอาไว้ก็จะกลายเป็นนิสัยและสันดานจนอยากแก่การแก้ไข นานวันก็เกิดเป็นปัญหาในการดำเนินชีวิตของตัวเอง ลูกหลานไปสู่สังคมส่วนรวมและประเทศชาติต่อไป ฉะนั้นการพัฒนาที่ดั่งมาจึงควรเป็นการพัฒนามนุษย์ให้รู้จักอยู่ดีกินดี เป็นอยู่อย่างพอเพียง รู้อะไรเป็นประโยชน์ไม่ใช่ประโยชน์จึงจะเป็นพื้นฐานให้มนุษย์ได้พบกับความสุขสงบที่แท้จริงของมนุษย์

พระไตรปิฎก

ศาสนาทุกศาสนา มีคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นหลักในการสั่งสอน แม้เดิมจะมีได้ขีดเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เมื่อมนุษย์รู้จักใช้ตัวหนังสือ ก็ได้มีการเขียน การจารึกคำสอนในศาสนานั้นๆ ไว้ เมื่อโลกเจริญขึ้นถึงกับมีการพิมพ์หนังสือเป็นเล่มๆ ได้ คัมภีร์ศาสนาเหล่านั้นก็มีผู้พิมพ์เป็นเล่มขึ้นโดยลำดับ

กล่าวโดยสรุปศัพท์ คำว่า "พระไตรปิฎก" นั้น พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต) (2554) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พระไตรปิฎก ประกอบด้วยอะไรบ้างนั้น แปลว่า 3 คัมภีร์ เมื่อแยกเป็นคำๆ ว่า พระ+ไตร+ปิฎก คำว่า พระ เป็นคำแสดงความเคารพหรือยกย่อง คำว่า ไตร แปลว่า 3 คำว่า ปิฎก แปลได้ 2 อย่าง คือแปลว่า คัมภีร์หรือตำราอย่างหนึ่ง แปลว่า กระจาดหรือตะกร้าอย่างหนึ่ง ที่แปลว่ากระจาดหรือตะกร้า หมายความว่า เป็นที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่ ไม่ให้กระจัดกระจาย คล้ายกระจาดหรือตะกร้าอันเป็นภาชนะใส่ของ ซึ่งคำสั่งสอนสามหมวดนี้ ได้แก่

พระวินัยปิฎก หรือ พระวินัย ได้แก่ประมวลระเบียบข้อบังคับของบรรพชิตที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุและภิกษุณี

พระสุตตันตปิฎก หรือ พระสุตตร ได้แก่ประมวลพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยังที่ต่างๆ ให้เหมาะกับบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ มีเรื่องราวประกอบ

พระอภิธรรมปิฎก หรือ พระอภิธรรม ได้แก่ประมวลคำสอนที่เป็นหลักวิชาการล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ ไม่มีเรื่องราวประกอบ

พระไตรปิฎกมีเนื้อหารวมทั้งสิ้น 84,000 ธรรมขันธ์ ฉบับพิมพ์ภาษาไทยนิยมจัดแยกเป็น 45 เล่ม เพื่อหมายถึงระยะเวลา 45 พรรษาแห่งพุทธกิจ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ครั้งหนึ่งว่า พระธรรมวินัยจะเป็นศาสดาแทนพระองค์ภายหลังที่พระองค์ล่วงลับไปแล้ว พระไตรปิฎกจึงเปรียบเสมือนตัวแทนของพระพุทธองค์ และเป็นທີ່ที่ชาวพุทธสามารถเข้าเฝ้าพระศาสดาของตน พุทธศาสนิกชนสามารถศึกษาปริยัติศาสตร์จากพระไตรปิฎก เพื่อใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนให้พ้นจากความทุกข์ อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตตามนัยแห่งพระพุทธศาสนาสืบไป

1. ความเป็นมาของพระไตรปิฎก

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2554) กล่าวถึงพระไตรปิฎกว่า พระไตรปิฎกคือ คัมภีร์ที่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หรือพระธรรมวินัย สถิตอยู่ คำว่า ตปิฎก ในภาษาบาลีแปลว่า “ตะกร้า 3 ใบ [ที่บรรจุคำสอน]” หมายถึงหลักคำสอนหมวดใหญ่ 3 หมวด

เนื่องจากพระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างชัดเจนว่า พระธรรมวินัยจะเป็นศาสดาแทนพระองค์ภายหลังที่พระองค์ล่วงลับไปแล้ว พระไตรปิฎกจึงเป็นที่ที่ชาวพุทธจะสามารถเข้าเฝ้าพระศาสดาของตน และศึกษาพระปริยัติศาสตร์ แม้พระองค์จะเสด็จปรินิพพานไปนานกว่า 2,500 ปี แล้วก็ตาม

การสังคายนาครั้งแรก ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการรวบรวมจัดหมวดหมู่พุทธพจน์ ได้จัดขึ้นภายหลังจากพุทธปรินิพพาน 3 เดือน เนื่องจากการดำเนินการโดยประชุมพระอรหันตเถระ 500 องค์ การสังคายนาครั้งนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ดังที่เรารู้จักกันในปัจจุบัน ในระหว่างการสังคายนา เมื่อมีการลงมติยอมรับคำสอนส่วนใดแล้ว ที่จะประชุมก็จะสวดพร้อมๆ กัน เนื้อหาที่สวดนี้จึงถือเป็นการรับรองว่าให้ใช้เป็นแบบแผนที่จะต้องทรงจำชนิดคำต่อคำเพื่อถ่ายทอดแก่ผู้อื่นและสืบทอดแก่นุชน

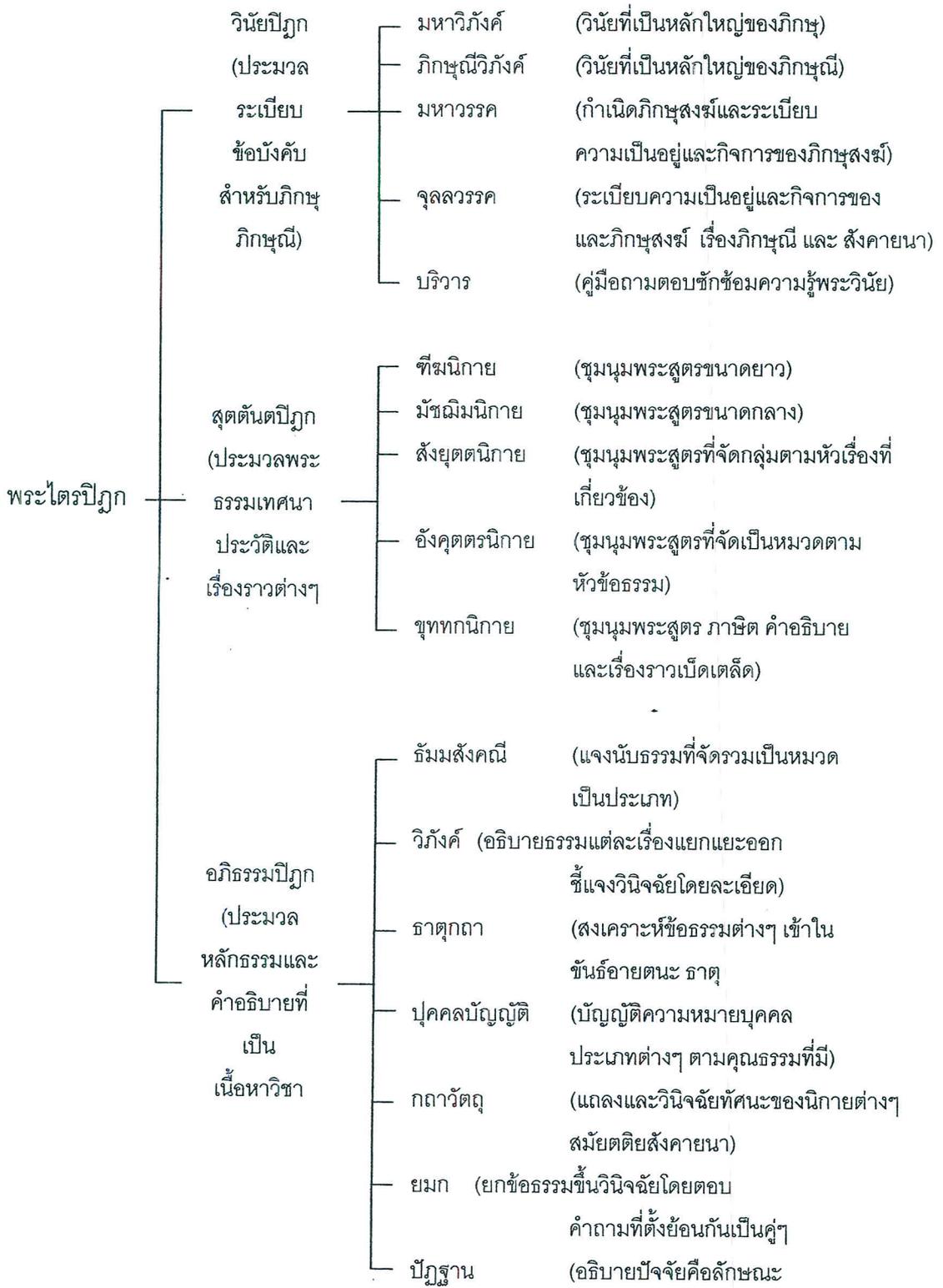
คำสอนดังที่สืบทอดกันมาด้วยปากเปล่าเช่นนี้ได้จารึกเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรกในคราวสังคายนาครั้งที่ 4 ที่จัดขึ้นในประเทศศรีลังกา เมื่อราวปี พ.ศ. 460

หลังจากเวลาผ่านไป 2,500 ปี และภายหลังจากการสังคายนาครั้งสำคัญ 6 ครั้ง พระไตรปิฎกบาลีของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นบันทึกคำสอนพระพุทธเจ้าที่เก่าแก่ที่สุด ดั้งเดิมที่สุด สมบูรณ์ที่สุด และถูกต้องแม่นยำที่สุด ที่ยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน

2. การจัดหมวดหมู่คัมภีร์ในพระไตรปิฎก

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2554, หน้า 32-33) อธิบายการจัดหมวดหมู่คัมภีร์ในพระไตรปิฎกว่า ในประเทศไทยพระไตรปิฎกได้รับการตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2431 การตีพิมพ์เสร็จเรียบร้อยและมีการฉลองใน พ.ศ. 2436 พร้อมกับงานรัชดาภิเษก พระไตรปิฎกที่ตีพิมพ์ครั้งนั้นจัดเป็นจบละ 39 เล่ม

ต่อมาพ.ศ. 2468 ในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์ใหม่เป็นพระไตรปิฎกฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ 6 เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ มีจำนวนจบละ 45 เล่ม ซึ่งได้ถือเป็นหลักในการจัดแบ่งเล่มพระไตรปิฎกในประเทศไทยสืบมาจนปัจจุบัน คำโครงในการจัดหมวดหมู่ดังปรากฏในแผนภาพต่อไปนี้

ความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน 24 แบบ

ภาพ 1 โครงสร้างการจัดหมวดหมู่พระไตรปิฎก

3. ความสำคัญของพระไตรปิฎก

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) (2542) ได้กล่าวถึงความสำคัญของพระไตรปิฎกเอาไว้ในหนังสือเก็บเพชรจากคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า พระไตรปิฎก ก็คือที่รวบรวมพระธรรมวินัย คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่าเป็นพระพุทธานุศาสน์ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า นี่แหละคือศาสดาของชาวพุทธทั้งหลาย เราจึงได้ถือกันมาเป็นหลักว่า จะต้องรักษา แล้วก็เล่าเรียน และปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระไตรปิฎกนี้

พร้อมกันนั้นก็ใช้คำสั่งสอน คือพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกนี้แหละ เป็นหลักเป็นเกณฑ์มาตรฐานในการตัดสินความเชื่อถือและการประพฤติปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายว่าเป็นพระพุทธานุศาสน์หรือไม่ ถ้าไม่เป็นไปตามที่ได้รวบรวมประมวลสังคายนาและรักษาสืบต่อไว้ในพระไตรปิฎก หรือคลาดเคลื่อนจากนั้น ก็ไม่ใช่พระพุทธานุศาสน์ ถ้าถูกต้องตามนั้นก็จะเป็นพระพุทธานุศาสน์

สิ่งที่เราเล่าเรียนปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นด้านวินัยของพระภิกษุสงฆ์ เช่น การบวช การมีโบสถ์ การสร้างกุฏิ การกรรณกฐิน และสังฆกรรมต่างๆ การใช้ไตรจีวรของพระภิกษุ การที่พระภิกษุทำอะไรได้หรือไม่ได้ การที่จะต้องอาบัติต่างๆ มีปาราชิกเป็นต้น หรือการที่ชาวบ้านจะทำบุญทำทาน คำว่าทานก็ดี คำว่าบุญก็ดี เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญาไตรสิกขา ภาวนาต่างๆ ชั้น 5 ไตรลักษณ์ อริยสัจจ์ ตลอดถึงพระนิพพาน ก็ล้วนมาจากพระไตรปิฎกทั้งสิ้น ถ้าไม่มีพระไตรปิฎก เราก็ไม่รู้จักถ้อยคำเหล่านี้เลย และพระภิกษุก็ไม่มีมาตรฐานที่จะวัดว่าตัวประพฤติปฏิบัติอย่างไรถูกอย่างไรผิด อะไรเป็นอาบัติปาราชิก อะไรเป็นอาบัติสังฆาทิเสส ภูลัจฉัย ปาจิตตีย์ ไม่มีพระไตรปิฎกเสียอย่างเดียวเป็นอันหมดสิ้น คือหมดสิ้นพระพุทธานุศาสน์นั่นเอง

เป็นอันว่าเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ เราก็ฟังคำสั่งสอนของพระองค์จากพระพุทธเจ้าโดยตรง แต่เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว เราต้องการพระพุทธานุศาสน์ คือ ต้องการคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เราจะไปเอาจากที่ไหน ก็ต้องไปเอาจากที่ท่านรวบรวมประมวลไว้ ซึ่งถ่ายทอดสืบต่อกันมาในพระไตรปิฎก เพราะพระไตรปิฎกเป็นที่รักษาสืบทอดพระพุทธานุศาสน์ไว้ หรือรักษาคำสั่งสอนของพระพุทธานุศาสน์ไว้ หรือรักษาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ดังที่

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความสำคัญของ พระไตรปิฎกว่ามีความสำคัญ ดังต่อไปนี้

1. พระไตรปิฎกเป็นที่รวบรวมไว้ซึ่งพุทธพจน์คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ได้ตรัสไว้เอง เท่าที่ตกทอดมาถึงเรา มีมาในพระไตรปิฎก เราจึงจักคำสอนของพระพุทธเจ้าจากพระไตรปิฎก

2. พระไตรปิฎกเป็นที่สถิตของพระศาสดาของพุทธศาสนิกชน เพราะเป็นที่บรรจุพระธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เราจะเฝ้าหรือรู้จักพระพุทธเจ้าได้จากพระดำรัสของพระองค์ที่ท่านรักษากันไว้ในพระไตรปิฎก

3. พระไตรปิฎกเป็นแหล่งต้นเดิมของคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอน คำอธิบาย คัมภีร์ หนังสือ ตำรา ที่อาจารย์และ นักปราชญ์ทั้งหลายพูด กล่าวหรือเรียบเรียงไว้ ที่จัดว่าเป็นของในพระพุทธศาสนา จะต้องสืบขยายออกมา และเป็นไปตามคำสอนแม่บทในพระไตรปิฎก ที่เป็นฐานหรือเป็นแหล่งต้นเดิม

4. พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานอ้างอิงในการแสดงหรือยืนยันหลักการ ที่กล่าวว่า เป็นพระพุทธศาสนา การอธิบายหรือกล่าวอ้างเกี่ยวกับหลักการของพระพุทธศาสนา จะเป็นที่น่าเชื่อถือ หรือยอมรับได้ด้วยดี เมื่ออ้างอิงหลักฐานในพระไตรปิฎก ซึ่งถือว่า เป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดท้าย สูงสุด

5. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบคำสอนในพระพุทธศาสนา คำสอนหรือคำกล่าวใดๆ ที่จะถือว่าเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ จะต้องสอดคล้องกับพระธรรมวินัย ซึ่งมีมาในพระไตรปิฎก (แม้แต่คำหรือข้อความในพระไตรปิฎกเอง ถ้าส่วนใดถูกสงสัยว่าจะแปลกปลอม ก็ตรวจสอบด้วยคำสอนทั่วไปในพระไตรปิฎก)

6. พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบความเชื่อถือและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ความเชื่อถือหรือข้อปฏิบัติ ตลอดจนพฤติกรรมใดๆ จะวินิจฉัยว่าถูกต้องหรือผิดพลาด เป็นพระพุทธศาสนาหรือไม่ ก็โดยอาศัยพระธรรมวินัยที่มีมาในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องตัดสิน

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงเป็นกิจสำคัญยิ่งของชาวพุทธ ถือว่าเป็นการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา หรือเป็นความดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ถ้ายังมีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกเพื่อนำไปใช้ปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็ยังดำรงอยู่ แต่ถ้าไม่มีการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก แม้จะมีการปฏิบัติ ก็จะไม่เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาก็จะไม่ดำรงอยู่ คือจะเสื่อมสูญไป นอกจากความสำคัญในทางพระศาสนาโดยตรงแล้ว พระไตรปิฎกยังมีคุณค่าที่สำคัญในด้านอื่นๆ อีกมาก โดยเฉพาะ

1. เป็นที่บันทึกหลักฐานเกี่ยวกับลัทธิ ความเชื่อถือ ศาสนา ปรัชญา ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม เรื่องราว เหตุการณ์ และถิ่นฐาน เช่น แวนแคว้นต่างๆ ในยุคอดีตไว้เป็นอันมาก

2. เป็นแหล่งที่จะสืบค้นแนวความคิดที่สัมพันธ์กับ วิชาการต่างๆ เนื่องจากคำสอนในพระธรรมวินัยมีเนื้อหาสาระเกี่ยวโยง หรือครอบคลุมถึงวิชาการหลายอย่าง เช่น จิตวิทยา กฎหมาย การปกครอง เศรษฐกิจ เป็นต้น

3. เป็นแหล่งเดิมของคำศัพท์บาลีที่นำมาใช้ในภาษาไทย เนื่องจากภาษาบาลีเป็นรากฐานสำคัญส่วนหนึ่งของภาษาไทย การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกจึงมีอุปการะพิเศษแก่การศึกษาภาษาไทย

รวมความว่า การศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกมีคุณค่า สำคัญ ไม่เฉพาะแต่ในการศึกษาพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่อำนวยประโยชน์ทางวิชาการในด้านต่างๆ มากมาย เช่น ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิติศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ ศาสนา ปรัชญา และจิตวิทยา เป็นต้นด้วย

4. พระสูตรตันตปิฎก

พระสูตรตันตปิฎก จากหนังสือ พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน (2550) กล่าวว่า คือประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนาคำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาสตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น 5 หัวข้อย่อแห่งสูตรตันตปิฎกมี คือ ที , ม, สัง, อัง, ขุ ดังต่อไปนี้

1. ที = ทีฆนิกาย แปลว่า หมวดยาว หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดยาวไว้ส่วนหนึ่งไม่ปนกับพระสูตรประเภทอื่น ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น 34 สูตร

2. ม = มัชฌิมนิกาย แปลว่า หมวดปานกลาง หมายถึงหมวดที่รวบรวมพระสูตรขนาดกลางไม่สั้นเกินไป ไม่ยาวเกินไปไว้ส่วนหนึ่ง ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น 152 สูตร

3. สัง = สังยุตตนิกาย แปลว่า หมวดประมวล คือประมวลเรื่องประเภทเดียวกันไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น เรื่องพระมหากัสสป เรียกกัสสปสังยุต เรื่องอินทรี (ธรรมะที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน) เรียกอินทรีสังยุต เรื่องมรรค (ข้อปฏิบัติ) เรียกมัคคสังยุต ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น 7,762 สูตร

4. อัง = อังคุตตรนิกาย แปลว่า หมวดเรียงด้วยองค์ คือจัดลำดับธรรมะไว้เป็นหมวด ๆ ตามลำดับตัวเลข เช่น หมวดธรรมะข้อเดียว เรียกเอกนิบาต หมวดธรรมะ 2 ข้อ เรียกทูกนิบาต หมวดธรรมะ 3 ข้อ เรียกติกนิบาต ดังนี้ เป็นต้น จนถึงหมวดธรรมะ 10 ข้อ เรียกทสกนิบาต หมวดธรรมะเกิน 10 ข้อ เรียก อติเรกทสกนิบาต ในหมวดนี้มีพระสูตรรวมทั้งสิ้น 9,557 สูตร

5. ขุ = ขุททกนิกาย แปลว่า หมวดเล็กน้อย รวบรวมข้อธรรมที่ไม่จัดเข้าใน 4 หมวดข้างต้นมารวมไว้ในหมวดนี้ทั้งหมด เมื่อจะแบ่งโดยหัวใหญ่ก็มี 15 เรื่อง คือ

1. **ขุททกปาฐะ** แปลว่า บทสวดเล็กๆ น้อยๆ โดยมากเป็นบทสวดสั้นๆ เกี่ยวกับพระพุทธานุศาสนานา
2. **ธรรมบท** แปลว่า บทแห่งธรรม คือธรรมภาสิตสั้นๆ ประมาณ 300 หัวข้อ (ส่วนเรื่องพิสดารมีทั้งเรื่องประกอบปรากฏในอรรถกถา)
3. **อุทาน** แปลว่า คำที่เปล่งออกมา หมายถึงคำอุทานที่เป็นธรรมภาสิต มีทั้งเรื่องประกอบเป็นเหตุประจักษ์ในการเปล่งอุทานของพระพุทธเจ้า
4. **อิติวุตตกะ** แปลว่า “ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้แบบนี้ ” เป็นการอ้างอิงว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสข้อความไว้แบบนี้ ไม่มีเรื่องประกอบ มีแต่ที่ขึ้นต้นว่า ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ตรัสไว้แบบนี้
5. **สุตตนิบาต** แปลว่า รวมพระสูตร คือรวบรวมพระสูตรเบ็ดเตล็ดต่างๆ ไว้ด้วยกัน มีชื่อสูตรบอกกำกับไว้
6. **วิมานวัตถุ** แปลว่า เรื่องของผู้ได้วิมาน แสดงเหตุที่ดีให้ได้ผลดีตามคำบอกเล่าของผู้ได้ผลดีนั้นๆ
7. **เปตวัตถุ** แปลว่า เรื่องของเปรตหรือผู้ล่วงลับไป ที่ทำกรรมชั่วไว้
8. **เถรคาถา** ภาสิตต่างๆ ของพระเถระผู้เป็นอรหันตสาวก
9. **เถรีคาถา** ภาสิตต่างๆ ของพระเถรีผู้เป็นอรหันตสาวิกา
10. **ชาดก** แสดงภาสิตต่างๆ เกี่ยวโยงกับคำสอนประเภทเล่านิทาน (ทั้งเรื่องพิสดารมีในอรรถกถา เช่นเดียวกับธรรมบท)
11. **นิทเทส** แบ่งออกเป็นมหานิทเทสกับจุฬานิทเทส คือมหานิทเทสเป็นคำอธิบายพระพุทธานุศาสนานาในสุตตนิบาต (หมายเลข 5) รวม 16 สูตร ส่วนจุฬานิทเทส เป็นคำอธิบายพระพุทธานุศาสนานาในสุตตนิบาต (หมายเลข 5) ว่าด้วยปัญหาของมาณพ 16 คน กับ ชุคควิสาณสูตร กล่าวกันว่าเป็นภาสิตของพระสารีบุตรเถระเจ้า
12. **ปฏิสัมภิทามัคค์** แปลว่า ทางแห่งปัญญาอันแตกฉาน เป็นคำอธิบายหลักธรรมทางพระพุทธานุศาสนานา ซึ่งกล่าวกันว่าพระสารีบุตรเถระเจ้าได้กล่าวไว้
13. **อปทาน** แปลว่า คำอ้างอิง เป็นประวัติส่วนตัวที่แต่ละท่านเล่าไว้ ซึ่งอาจแบ่งได้ คือเป็นอดีตประวัติของพระพุทธเจ้า ของพระเถระอรหันตสาวก ของพระเถรีอรหันตสาวิกา ส่วนที่เป็นประวัติการทำความดีของพระปัจเจกพุทธเจ้านั้น มีคำอธิบายว่า เป็นพุทธานุศาสนานาตรัสเล่าให้พระอานนท์ฟัง

14. พุทธวงศ์ แปลว่า วงศ์ของพระพุทธเจ้า หลักการใหญ่เป็นการแสดงประวัติของพระพุทธเจ้าในอดีต 24 องค์ รวมทั้งของพระโคตมพุทธเจ้าด้วยจึงเป็น 25 องค์ นอกจากนั้นมีเรื่องเบ็ดเตล็ดแทรกเล็กน้อย

15. จริยาปิฎก แปลว่า คัมภีร์แสดงจริยา คือการบำเพ็ญบารมีต่างๆ ของพระพุทธเจ้า ซึ่งแบ่งหลักใหญ่ออกเป็นทาน (การให้) ศีล (การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย) และเนกขัมมะ (การออกบวช)

5. สรุปเนื้อหาในพระสูตรต้นปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก คฤปิตรวรรค

หนังสือพระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน ตอนว่าด้วยพระสูตร (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2550, หน้า 263-278) ได้สรุปเนื้อหาในแต่พระสูตรเอาไว้ว่า

1. กัณฑ์กรสูตร สูตรว่าด้วยกัณฑ์กรปริพพาชก

1.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ฝั่งสระน้ำชื่อคัคครา ใกล้กรุงจำปา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ บุตรแห่งนายควาญช้างชื่อเปสสะ และปริพพาชกชื่อกัณฑ์กร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ปริพพาชกชื่อกัณฑ์กร กราบสรรเสริญว่า ทรงควบคุมพระสงฆ์ได้ดี เพราะเห็นภิกษุสงฆ์เป็นผู้หนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสรับว่าเป็นจริง เพราะในภิกษุสงฆ์นี้มีพระอรหันตชินาสพ ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ มีพระเสขะ (พระอริยบุคคลผู้ยังศึกษา คือยังไม่บรรลุอรหัตผล) ผู้มีศีล มีความประพฤติสงบระงับ มีจิตตั้งมั่นในสติปัฏฐาน 4

1.2 บุตรนายควาญช้างชื่อเปสสะกราบทูลสรรเสริญว่า ทรงบัญญัติสติปัฏฐาน 4 ไว้ดีมาก ตนเองเป็นคฤหัสถ์หนุ่มผ้าขาว ยังเจริญสติปัฏฐาน 4 เป็นครั้งคราว เป็นการนำอัครจริยที่พระผู้มีพระภาคทรงทราบประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ของสัตว์ทั้งหลาย ในเมื่อป่าช้าคือมนุษย์ กากขยะคือมนุษย์ และความไ้อวดของมนุษย์เป็นไปอยู่อย่างนี้ แล้วได้แสดงความคิดเห็นต่อไปว่า มนุษย์เป็นเหมือนป่าช้า (รกและดูยาก) แต่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ตื่น (เปิดเผย ดูง่าย) ตนสามารถทำช้างฝึกให้ไปได้ตามต้องการ ช้างยอมแสดงความคิด ความโง่ ความงอ ความคดให้ปรากฏ ส่วนพวกที่เป็นทาส เป็นคนรับใช้ เป็นกรรมกร ประพฤติทางกายอย่างหนึ่งทางวาจาอย่างหนึ่ง แต่จิตใจไปอีกอย่างหนึ่ง.

1.3 พระผู้มีพระภาคตรัสรับรองว่า มนุษย์เป็นผู้เสมือนนกขัฏ (ดูยาก) ส่วนสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้ตื่น (เปิดเผยดูง่าย) จริง แล้วตรัสถึงบุคคล 4 ประเภทที่มีอยู่ในโลก คือ 1. ทำตัวเองให้เดือดร้อน ประกอบเรื่อง ๆ ในการทำตนเองให้เดือดร้อน 2. ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ประกอบเรื่อง ๆ ในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อน 3. ทำตัวเองให้เดือดร้อน ประกอบเรื่อง ๆ ในการทำตนเองให้เดือดร้อนด้วย ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ประกอบเรื่อง ๆ ในการทำผู้อื่นให้เดือดร้อนด้วย 4. ไม่ทำทั้งสองอย่างนั้น ซึ่งเป็นผู้หมดความกระหาย ดับเย็นในปัจจุบัน แล้วตรัสถามว่า บุตรนายควาญช้าง

ชอบบุคคลประเภทไหน บุตรนายควาญข้างตอบว่า ชอบใจบุคคลประเภทหลัง เมื่อตรัสถามถึงเหตุผล ก็กราบทูลว่า ทั้งตนและผู้อื่นก็ใคร่สุขเกลียดทุกข์ ตนจึงชอบใจพวกที่ไม่ทำตนไม่ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน แล้วกราบทูลลากลับ

1.4 พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าบุตรนายควาญข้างชื่อเปสสะจะนั่งอยู่สักครู่ จนกว่าเราจะอธิบายแจกบุคคล 4 ประเภทนี้โดยพิสดาร ก็จะได้ประโยชน์อย่างยิ่ง แต่แม้เพียงเท่านี้ก็จะได้ประโยชน์ใหญ่แล้ว ภิกษุทั้งหลายขอให้ทรงแจกอธิบายโดยพิสดาร จึงตรัสว่า 1. พวกทำตนให้เดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำตนให้เดือดร้อน ได้แก่พวกถือวัตรในการเปลือยกาย ในเรื่องอาหาร ทรมานตน 2. พวกทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ประกอบเนื่อง ๆ ในการทำให้ผู้อื่นให้เดือดร้อน ได้แก่พวกพรวน พวกโจร พวกฆ่าโจร พวกผู้คุมเรือนจำ หรือพวกประกอบกรรมอันโหดร้ายอื่น ๆ 3. พวกที่ทำทั้งตนให้เดือดร้อน ทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อน ได้แก่บุคคลบางคนเป็นกษัตริย์ผู้ได้รับมูรธาภิเษก (พิธีรดน้ำบนศีรษะเสวยราชย์) หรือพราหมณ์มหาศาล ที่สร้างเรือนโถงขึ้นใหม่ โคนผม โคนหนวด นุ่งหนังเสือ บูชาไฟ ทำให้สัตว์ต่าง ๆ ถูกฆ่าบูชาบุญ ทาสและกรรมกรก็ถูกลงโทษ ร้องให้ ทำการงาน (ในยัญญูปิธี) 4. พวกที่ไม่ทำทั้งตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อนคือผู้ออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ ตั้งอยู่ในศีล สมาธิ ได้มาน 3 มีญาณอันทำอาสวะให้สิ้นเป็นที่สุด

2. อัญญากรสูตร สุตรวาด้วยคฤหบดีชาวเมืองอัญญา

2.1 พระอนานท์อยู่ ณ เวฬุคาม ใกล้กรุงเวสาลี สมัยนั้นคฤหบดีชื่อทสมะ ชาวเมืองอัญญาจะไปธุระที่กรุงปาตลีบุตร และได้ไปยังกุกกุฏาราม ถามหาพระอนานท์กับภิกษุรูปหนึ่ง ทราบว่าท่านอยู่ในเวฬุคามใกล้กรุงเวสาลี เมื่อเสร็จธุระในกรุงปาตลีบุตรแล้ว จึงเดินทางไปหาพระอนานท์ ถามถึงธรรมะข้อหนึ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ซึ่งภิกษุผู้ไม่ประมาทมีความเพียร ส่งใจไปในธรรมนั้นแล้ว จิตที่ไม่หลุดพันก็จะหลุดพัน อาสวะที่ยังไม่สิ้นก็จะถึงความสิ้นไป ผู้นั้นย่อมบรรลุดุจรรณอันยอดเยี่ยม อันปลอดโปร่งจากกิเลสที่ผูกมัด

2.2 พระอนานท์ตอบว่า มีธรรมะเช่นนั้น และอธิบายว่า ภิกษุสงฆ์จากกาม สงัดจากอกุศลธรรมได้มานที่ 1 ถึง 4 ได้เจโตวิมุตติอันประกอบด้วยพรหมวิหาร 4 ได้อรูปฌาน ถึงอากิญจัญญายตนะ (อรูปฌานที่ 3) ตั้งอยู่ในธรรมะที่ได้นั้นๆ แล้ว ก็อาจสิ้นอาสวะได้ แต่ถ้าไม่สิ้นก็จะละสลัญญะ 5 ได้ เป็นอุปปาติกะ (เกิดขึ้นใหญ่โตขึ้นทันที) ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น (ที่อยู่ของพระอนาคามี) ไม่กลับมาจากในนั้น

2.3 ทสมคฤหบดีชื่นชมภาสิตของพระเถระ กล่าววว่า ตนแสวงประตุอมตะ ประตุเดียว แต่ได้พบถึง 11 ประตุ เปรียบเหมือนคนแสวงหาปากชุมทรัพย์แห่งเดียว แต่ได้พบปากชุมทรัพย์ถึง 11 แห่ง (รูปฌาน 4, ฌานประกอบด้วยพรหมวิหาร 4, และอรูปฌาน 3 (4 + 4 + 3 = 11) เปรียบเหมือนอาคารมี 11 ประตู เมื่อไฟไหม้ บุคคลก็อาจทำตนปลอดภัยได้โดย

อาศัยประตูใดประตูหนึ่ง ตนก็อาจทำตนให้ปลอดภัยได้โดยอาศัยประตูมตะประตูใดประตูหนึ่งฉันนั้น ก็พวกเดียวยกยี่ห้ออื่นยังแสวงหาทรัพย์บูชาอาจารย์ได้ โฉนตนจะบูชาพระอานนท์บ้างไม่ได้ จึงนิมนต์ภิกษุชาวกรุงปาตलिบุตรและชาวเวสาลีประชุมกับถวายอาหาร ถวายผ้าคู่แก่ภิกษุทุกรูป ถวายไตรจีวรแก่พระอานนท์ และให้สร้างวิหาร 500 แห่ง ถวายพระอานนท์

(หมายเหตุ สันนิษฐานว่า พระสูตรนี้แสดงเหตุการณ์ภายหลังพุทธปรินิพพาน เมื่อกรุงปาตलिบุตรเป็นราชธานีมคธแทนราชคฤห์แล้ว)

3. เศษปฏิปทาสูตร สูตรว่าด้วยข้อปฏิบัติของพระเสขะ

3.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิโครธาราม ใกล้กรุงบิลพัสดี แคว้นสักกะสมัยนั้นเจ้าศากยะชาวกรุงกบิลพัสดีให้สร้างสันถาคาร (โรงโถง - โรงประชุม) ขึ้นใหม่ ยังไม่มีใครใช้ได้ จึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคให้ทรงใช้ก่อน พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ด้วยดุชนิภาพแล้วเสด็จไปเมื่อเขากลับทูลเวลา เมื่อเสด็จถึงจึงประทับพิงเสากลาง ภิกษุสงฆ์นั่งพิงฝาด้านตะวันตกเจ้าศากยะชาวกรุงกบิลพัสดีทรงพิงฝาด้านตะวันออก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมจนตีก แล้วตรัสสั่งให้พระอานนท์แสดงเศษปฏิปทา (ข้อปฏิบัติของพระเสขะ คือพระอริยะบุคคลผู้ยังศึกษา) ส่วนพระองค์ทรงพักผ่อนสำเร็จสี่หัลยา

3.2 พระอานนท์จึงเรียกมหานามศากยะ (เข้าใจว่าจะเป็นประธานอยู่ในคณะเจ้าศากยะ) กล่าวถึงสิ่งที่พระอริยะสาวกสมบุรณ์ด้วยศีลคัมภรองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย (สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย) รู้ประมาณในการบริโภคประกอบเนื่องๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตื่น (ไม่เห็นแก่นอน) ประกอบด้วยศีลธรรม 7 อย่าง ได้มาน 4 อันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามต้องการ แล้วอธิบายขยายความเป็นข้อ ๆ ไป

3.3 ครั้นแล้วได้สรุปว่า อริยสาวกผู้ประกอบด้วยคุณธรรมดังกล่าวมาแล้ว ก็ควรจะตรัสรู้ได้ เปรียบเหมือนแม่ไก่กักไข่ดี แม่ไม่ต้องปรารถนาให้ไข่เป็นตัวออกมาโดยสวัสดิ์ ก็คงจะออกมาได้โดยสวัสดิ์ แล้วแสดงการได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ฌาณอันระลึกชาติได้) จตุปปาตญาณ (ญาณอันเห็นความตายความเกิด) และอาสวัคชญาณ (ญาณอันทำอาสวะให้สิ้น) ว่า เปรียบเหมือนลูกไก่ทำลายกะเปาะไข่ออกจากไข่เป็นชั้น ๆ 3 ชั้นด้วยกัน

3.4 แล้วได้สรุปอีกตอนหนึ่งว่า คุณธรรมที่กล่าวข้างต้นเป็นจรณะ (ความประพฤติ) แต่ละอย่างของอริยสาวกนั้น ส่วนญาณทั้งสามมีปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เป็นต้น ก็เป็นวิชา (ความรู้) แต่ละอย่างของอริยสาวกนั้น อริยสาวกนี้จึงเรียกว่าผู้สมบุรณ์ด้วยวิชาก็ได้ ผู้สมบุรณ์ด้วยจรณะก็ได้ ผู้สมบุรณ์ด้วยวิชาและจรณะ (ความรู้และความประพฤติ) ก็ได้ แล้วได้อ้างภาษีตของสนิงุมารพรมที่ว่า กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่มนุษย์ถือโคตร แต่ผู้ใดสมบุรณ์ด้วย

วิชาและจรณะ ผู้นั้นเป็นผู้ประเสริฐสุดในเทวดาและมนุษย์ พระผู้มีพระภาคเสด็จลุกขึ้นประทาน
สาธุการในพระธรรมเทศนาของพระอนันท์

4. โปตลียสูตร สูตรว่าด้วยโปตลียคฤหบดี

4.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมแห่งแคว้นอังคตตราอาปะชืออาปะณะ
โปตลียคฤหบดีเข้าไปเฝ้าในขณะที่ประทับพักผ่อนในกาลกลางวัน ณ โคนไม้แห่งหนึ่ง เมื่อปราศัย
กันพอสมควรแล้วตรัสเชิญให้นั่ง แต่คฤหบดีโกรธที่เรียกว่าคฤหบดี จึงนั่งเสีย ต่อมาเมื่อตรัสอีก
ถึง 3 ครั้ง จึงประท้วงว่า เรียกตนเช่นนั้นไม่สมควร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อาการ , เพศ , เครื่อง
กำหนดหมายของท่าน เป็นอย่างของคฤหบดี โปตลียะตอบว่า ถึงเช่นนั้นตนก็ห้ามการงานทั้งปวง
ตัดขาดโภหารทั้งปวงเสียแล้ว เมื่อตรัสถามให้อธิบาย จึงอธิบายว่า ตนได้มอบทรัพย์สินทั้งปวงให้
เป็นมรดกแก่บุตรทั้งหลายแล้ว ตนไม่เกี่ยวข้องด้วย อยู่อย่างเพียงมีกินมีนุ่งห่มจึงชื่อว่าห้ามการงาน
ทั้งปวง ตัดขาดโภหารเสียแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ท่านกล่าวการตัดขาดโภหารไปอย่างหนึ่ง แต่
การตัดขาดโภหารในอริยวินัยเป็นอีกอย่างหนึ่ง เมื่อคฤหบดีขอให้ทรงอธิบาย จึงตรัสอธิบาย

4.2 ทรงแสดงธรรมะ 8 ประการ ที่เป็นไปเพื่อตัดขาดโภหารในอริยวินัย คือ 1)
อาศัยการไม่ฆ่าสัตว์ละการฆ่าสัตว์ 2) อาศัยการไม่ลักทรัพย์ ละการลักทรัพย์ 3) อาศัยวาจาจริง
ละการพูดเท็จ 4) อาศัยวาจาไม่ส่อเสียด ละวาจาส่อเสียด 5) อาศัยการไม่โลภเพราะความติด ละ
ความโลภเพราะความติด 6) อาศัยการไม่ติเตียนด่าว่า ละการติเตียนด่าว่า 7) อาศัยการไม่โกรธ
คับแค้นใจ ละความโกรธคับแค้นใจ 8) อาศัยการไม่ดูหมิ่นท่าน ละการดูหมิ่นท่าน เมื่อคฤหบดี
ขอให้ทรงอธิบายทั้งแปดข้อ จึงตรัสอธิบายแต่ละข้อ โดยวางหลักว่าตนก็ไม่พึงติเตียนตนเองได้
ผู้พิจารณาแล้วก็ไม่ติได้ เพราะเหตุแห่งความชั่วนั้น ๆ เป็นปัจจัย

4.3 ครั้นแล้วตรัสอธิบายการตัดโภหารอย่างเด็ดขาดด้วยประการทั้งปวงใน
อริยวินัย โดยทรงเปรียบเทียบว่า อริยสาวกย่อมห็นกามเหมือน 1) ชันกระดุกที่ไม่มีเนื้อติด 2) ชัน
เนื้อ (ที่แรง , เขี้ยว แข็งกัน) 3) คบหม้อมีไปลุค (ที่ถือไปทวนลม) 4) หลุมถ่านเพลิง 5) สิ่งที่ฝัน
เห็น 6) ของที่ขอมืมเขามา 7) ผลไม้ เมื่อพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ก็เจริญ
อุเบกขา (ความวางเฉย) ที่ความยึดมั่นในโลกามิส (เหยื่อล่อของโลก) ดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ .
เมื่ออาศัยความบริสุทธิ์แห่งสติเพราะความวางเฉยอย่างนี้ ก็ได้บุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณอัน
ระลึกชาติได้) จุตูปปาตญาณ หรือทิพย์จักขุญาณ (ญาณเห็นความตายความเกิด หรือตาทิพย์)
และเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นเพราะสมาธิและปัญญา) อันไม่มีอาสวะ

โปตลียคฤหบดีก็สรรเสริญพระธรรมเทศนา ประกาศตนเป็นอุบาสกถึงพระ
รัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

5. ชีวกสูตร สูตรว่าด้วยหมอชีวก

5.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของหมอชีวก โกมารภักจ์ ใกล้กรุง ราชคฤห์ หมอชีวกเข้าไปเฝ้ากราบทูลถามว่า ที่เขาพูดกันว่า พระสมณโคดมทรงทราบอยู่ที่เสวย เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าจะจงถวายนั้นเป็นความจริงเพียงไร ตรัสตอบว่าทรงกล่าวถึงเนื้อสัตว์ที่ไม่ควร บริโภคโดยฐานะ 3 คือ ที่ได้เห็น ที่ได้ฟัง ที่นี้กรังเกียจ (ว่าเขาฆ่าจะจงตน) และทรงกล่าวถึง เนื้อสัตว์ที่ควรบริโภคโดยฐานะ 3 คือ ที่ไม่ได้เห็น ไม่ได้ฟัง ไม่ได้นี้กรังเกียจ (ว่าเขาฆ่าจะจงตน)

5.2 ตรัสอธิบายต่อไปว่า ภิกษุแม่เมตตาคจิต (จนถึงอุเบกขาจิตเป็นที่สุด) ไปทั่วโลก อยู่ด้วยจิตอันไม่มีเวร ไม่พยาบาท คุหบดีหรือบุตรคุหบดีนิมนต์เพื่อฉันในวันรุ่งขึ้น ถ้าปรารถนาได้รับนิมนต์ได้ ครั้นรุ่งขึ้นไปฉัน เธอยอมไม่คิดให้เขาถวายเป็นอาหารอันประณีต หรือถวายเป็นอื่น ในกาลต่อไป เธอไม่ติดบิณฑบาต มีปัญญาถ้อยถอน (ไม่ยึดถือ) ย่อมบริโภคบิณฑบาตนั้น เมื่อเป็น เช่นนี้ ภิกษุนั้นจะคิดเบียดเบียนตน เบียดเบียนคนอื่น หรือเบียดเบียนทั้งตนทั้งคนอื่นหรือไม่ หมอชีวกกราบทูลรับว่า ไม่ ตรัสถามว่า เธอยอมบริโภคอาหารอันไม่มีโทษมิใช่หรือ กราบทูลว่า เป็น เช่นนั้น และกราบทูลต่อไปว่า ตนเคยได้ฟังว่า พระพรหม เป็นผู้อยู่ด้วยเมตตา ข้าพระองค์เห็นว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพยานที่เห็นได้ เพราะทรงด้วยเมตตา ตรัสตอบว่า บุคคลมีความพยาบาท เพราะราคะ โทสะ โมหะ อันใด คฤคตละราคะ โทสะ โมหะ นั้นได้เด็ดขาดแล้ว ถ้าท่านหมายความว่า ข้อนี้ เรานุมัติค้ำถ่วงนั้น หมอชีวกกราบทูลว่า หมายอย่างนั้น แม้ในเรื่องภรรณา มุกิตา อุเบกขา ก็ เช่นกัน

5.3 ตรัสว่า ผู้ฆ่าสัตว์อุทิศพระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต ย่อมประสบ สิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากโดยฐานะ 5 คือ 1) ประสบลสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากโดยฐานะที่ 1 คือข้อที่ กล่าวไว้ว่า จงไปนำสัตว์ตัวนั้นมา 2) โดยฐานะที่ 2 คือสัตว์นั้นถูกลากค่อมมายอมเสวยทุกขโทมนัส 3) โดยฐานะที่ 3 คือข้อที่กล่าวไว้ว่า จงฆ่าสัตว์นี้ 4) โดยฐานะที่ 4 คือเมื่อสัตว์ถูกฆ่ายอมไม่เสวย ทุกขโทมนัส 5) โดยฐานะที่ 5 คือคนยอมพูดรุกรานพระตถาคตหรือสาวกแห่งตถาคตด้วยเรื่องเนื่อง อันไม่สมควร

เมื่อจบพระธรรมเทศนา หมอชีวกกราบทูลรับว่า ภิกษุทั้งหลายฉันอาหารอันไม่มีโทษ แล้วกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ตลอดชีวิต

6. อุปาวาทสูตร สูตรว่าด้วยอุปาสลิตคุหบดี

พระผู้มีพระภาคประทับ ณ ป่ามะม่วงของเศรษฐีชายผ้า ใกล้เมืองนาพันทา สมัยนั้นนิครนถนาฏบุตรอาศัยอยู่ในเมืองนาพันทา พร้อมด้วยบริษัทใหญ่ ที่ฆตปัสสินีครนถ์เข้าไป

เฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับ เมื่อตรัสเชิญให้นั่ง จึงถือเอาอาสนะต่ำกว่า นั่ง ณ ที่สมควร ส่วนหนึ่ง

6.1 พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติกรรมก็อย่าง ในการ ทำกรรมอันเป็นบาป ที่มตปัสสีนิครนถ์ทูลว่า นิครนถนาฏบุตรไม่เคยบัญญัติว่ากรรม เคยแต่ บัญญัติว่า “ ทัณฑ ” ตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติทัณฑก็อย่าง ในการ ทำกรรมอันเป็นบาป ทูลตอบว่า 3 อย่าง คือทัณฑทั้งกาย , ทางวาจา , ทางใจ ตรัสถามว่า ทัณฑทั้งสามทางเป็นของ อื่น (จากกันแลกัน มิใช่อันเดียวกัน) ใช่หรือไม่ ทูลตอบว่า ใช่ ตรัสถามว่า เมื่อแจกออกไปแล้ว นิครนถนาฏบุตรบัญญัติทัณฑอย่างไรว่ามีโทษมาก ทูลตอบว่า ทัณฑทั้งกาย เมื่อตรัสถามย่ำถึง 3 ครั้ง ก็ทูลตอบย่ำถึง 3 ครั้งว่า ทัณฑทั้งกาย (ไม่โทษมาก)

6.2 เมื่อที่มตปัสสีนิครนถ์ย้อนทูลถามบ้างว่า พระสมณโคดมบัญญัติทัณฑก็ อย่าง ในการ ทำกรรมอันเป็นบาป ก็ตรัสตอบว่า ไม่เคยทรงบัญญัติว่าทัณฑ เคยแต่บัญญัติว่ากรรม เมื่อเขาถามก็ทรงแจกออกเป็น 3 อย่างเช่นเดียวกัน แต่ทรงแสดงว่า กรรมทางใจมีโทษมากกว่า และทรงย่ำตอบเช่นนั้นถึง 3 ครั้ง เมื่อที่มตปัสสีนิครนถ์ย่ำถามถึง 3 ครั้ง แล้วที่มตปัสสีนิครนถ์ก็ ลุกจากอาสนะหลีกไป เล่าความให้นิครนถนาฏบุตรผู้นั่งอยู่กับบริษัทที่เป็นคฤหัสถ์ชาวพาลูกคาม มี อุบาสีคฤหบดีเป็นประมุขฟังทุกประการ นิครนถนาฏบุตรก็ชมเชยที่มตปัสสีนิครนถ์ว่า ตอบถูก และ ย้ำว่า ทัณฑทั้งกายมีโทษมากกว่า

6.3 อุบาสีคฤหบดีได้ฟัง ก็แสดงความประสงค์จะไปยกกวาดในเรื่องนี้ จะ พัดฟาดเสียเหมือนคนมีกำลังดึงขนแกะไปมา เป็นต้น แต่ที่มตปัสสีนิครนถ์คัดค้าน อ้างว่า พระสมณโคดมรู้มายากลับใจคน ย่อมกลับใจสาวกเดี๋ยวยังได้ นิครนถนาฏบุตรกล่าวว่า เป็นไป ไม่ได้ที่อุบาสีคฤหบดีจะไปเป็นสาวกพระสมณโคดม มีแต่พระสมณโคดมจะมาเป็นสาวกของ อุบาสีคฤหบดี ต่างค้ำ ต้องยืนยันกันอยู่อย่างนั้นถึง 3 ครั้ง ในที่สุดนิครนถนาฏบุตรก็ให้อุบาสี คฤหบดีไปยกกวาดจนได้

6.4 อุบาสีคฤหบดีกราบลานิครนถนาฏบุตรไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค เมื่อได้ ถวายบังคมและทูลถามถึงถ้อยคำสนทนาระหว่างพระองค์กับที่มตปัสสีนิครนถ์ ซึ่งพระผู้มีพระภาค ก็ตรัสเล่าความให้ฟัง อุบาสีคฤหบดีกล่าวชมที่มตปัสสีว่าพูดได้ตอบตรงตามหลัก (ของศาสนา นิครนถ์) และได้กล่าวย่ำว่า ทัณฑทั้งกายมีโทษมากกว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ถ้าอุบาสีคฤหบดีจะ ยอมตั้งอยู่ในสัจจะพูดจากัน ก็จะมีการสนทนากันในเรื่องนี้ อุบาสีคฤหบดียอมรับ จึงตรัสถามว่า นิครนถ์เจ็บหนัก ห้ามน้ำเย็น รับแต่น้ำร้อน เมื่อไม่ได้น้ำเย็นก็ตายดังนี้ นิครนถนาฏบุตรบัญญัติผู้ นี้ จะไปเกิดที่ไหน ทูลตอบว่า เกิดในเทพที่ชื่อว่า นโมสัตตะ (ผู้ช้องอยู่ในจิตใจ) เพราะเกี่ยวเกาะ

อยู่ในเรื่องจิตใจตายไป ตรัสเตือนให้คิดให้ดีเสียก่อนแล้วจึงตอบ คำด้นกับคำทำยไม่ต่อกัน (คือเดิมชี้ว่า โทษหรือทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่ตอบว่า มีใจเป็นเหตุ) แต่อุบาลีคฤหบดีก็ยังยืนยันว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า

6.5 ตรัสถามว่า นิครนถ์สำรวจมระวังแล้ว แต่เดินไปเดินมายังทำสัตว์เล็กๆ ให้ตาย ดังนี้ นิครนถนาฏบุตรจะบัญญัติผลของผู้นั้นอย่างไร ทูลตอบว่า ไม่บัญญัติการกระทำที่ไม่มีเจตนาว่ามีโทษมาก ตรัสถามว่า มีเจตนาแล้ว ทูลตอบว่า ก็มีโทษมาก ตรัสถามว่า นิครนถนาฏบุตรบัญญัติเจตนาเข้าในอะไร ทูลตอบว่า ในมโนทัณฑ์ (โทษทางใจ) ตรัสเตือนอีกว่า ให้คิดให้ดีก่อนแล้วจึงตอบ เพราะคำด้นกับคำทำยไม่ต่อกัน (คือเดิมชี้ว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่กลับชี้ไปที่เจตนาว่าสำคัญ) แต่อุบาลีคฤหบดีก็ยังยืนยันว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า

6.6 ตรัสถามว่า เมืองนาพันทานี้มั่นคง เพียงพู่ มีชนมาก มีมนุษย์เกลื่อนกล่น ไข้หรือไม่ ทูลตอบว่า ไข้ ตรัสถามว่า ชายคนหนึ่งเงือดาบมา พูดว่าจะทำสัตว์มีชีวิตทั้งปวงในเมืองนาพันทาให้เป็นเนื้อก้อนเดียวโดยขณะเดียว ครู่เดียว (จะสับรวมให้เป็นเนื้อชิ้นเดียวในขณะเดียวกัน) ดังนี้ ท่านเห็นว่าจะทำได้หรือไม่ ทูลตอบว่า แม้ชาย 10 คน 20 คน 30 คน 50 คน ก็ไม่พอที่จะทำเช่นนั้นได้ (ทำไม่ทันในขณะเดียวกัน) ตรัสตอบว่า สมณพราหมณ์ผู้มีฤทธิ์ มีความเชี่ยวชาญทางจิต อาจจะทำเมืองนาพันทานี้ให้เป็นเถ้าถ่านด้วยใจคิดประทุษร้ายครั้งเดียวได้หรือไม่ ทูลตอบว่า ได้ ตรัสเตือนอีกว่า ให้คิดให้ดีเสียก่อนแล้วจึงตอบ เพราะคำด้นกับคำทำยไม่ตรงกัน (คือเดิมชี้ว่า ทัณฑ์ทางกายมีโทษมากกว่า แต่กลับยอมรับว่า ผู้มีอำนาจจิต ทำลายเมืองได้ทันที แต่ผู้ใช้กำลังกายทำไม่ได้เช่นนั้น) แต่อุบาลีคฤหบดีก็ยังยืนยันตามเดิม

6.7 ตรัสถามต่อไปว่า เคยได้ยินไหมว่า ป่าทันทกั, ป่ากาลิงคะ, ป่าเมฆณะ, ป่ามาตังคะ ที่กลายเป็นป่าไปจริงๆ ทูลตอบว่า เคยได้ยิน ตรัสถามว่า เคยได้ยินว่าเป็นป่าไปเพราะอะไร ทูลตอบว่า เพราะใจคิดประทุษร้ายของฤาษี จึงตรัสเตือนให้คิดให้ดีเสียก่อนแล้วจึงตอบ เช่นเดิมอีก

6.8 อุบาลีคฤหบดีทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต แต่พระผู้มีพระภาคตรัสเตือนให้พิจารณาเสียก่อน เพราะการพิจารณาแล้วจึงทำ เป็นการดีสำหรับอุบาลีคฤหบดีที่มีคนรู้จักมาก อุบาลีคฤหบดีก็กลับเลื่อมใสยิ่งขึ้น แสดงจนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิตเป็นครั้งที่ 2 ตรัสเตือนให้บิณฑบาตแก่พวกนิครนถ์ที่มาสู่เรือน เพราะตระกูลของท่านเคยเป็นที่เสมียนทำนํ้าสำหรับ ลงดื่มของนิครนถ์ทั้งหลายมานานแล้ว อุบาลีคฤหบดีกราบทูลแสดงความเลื่อมใสยิ่งขึ้น เพราะตนเคยได้ยินแต่ว่าพระสมณโคดมตรัสให้ถวายทานแก่พระองค์และพระสาวกของพระองค์เท่านั้น ไม่ควร

ให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่น ทานที่ให้แก่พระองค์และสาวกของพระองค์เท่านั้นจึงมีผลมาก ที่ให้แก่ผู้อื่นและสาวกของผู้อื่นไม่มีผลมาก แต่นี่พระผู้มีพระภาคกลับทรงชักชวนให้ให้ทานในพวกนิครนถ์ ซึ่งตนจะรู้จักในข้อนี้เอง แล้วแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต เป็นครั้งที่ 3

6.9 พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแสดงอนุบุพพิกถาอริยสังข์ 4 อุบาสีคฤหบดีได้ดวงตาเห็นธรรม (เป็นพระโสดาบันบุคคล) แล้วกราบทูลลากลับไป เมื่อถึงบ้านก็สั่งนายประตุให้ห้ามนิครนถ์ชายหญิงมิให้เข้าบ้าน ไม่ห้ามภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา และให้แจ้งว่า อุบาสีคฤหบดีเป็นสาวกของพระสมณโคดมแล้ว ที่ขมตปัสสีนิครถ์ทราบเรื่อง จึงไปเล่าความให้นิครนถนาฏบุตรฟัง นิครนถนาฏบุตรไม่เชื่อ แม้จะเล่าได้ถึง 3 ครั้ง เป็นแต่ใช้ให้ที่ขมตปัสสีไปดูให้รู้ด้วยตนเอง เมื่อที่ขมตปัสสีนิครถ์ไปด้วยตนเอง นายประตุก็ห้ามเข้าจึงกลับมาเล่าให้นิครนถนาฏบุตรฟัง แต่นิครนถนาฏบุตรก็ยืนยันไม่เชื่อถึง 3 ครั้ง แต่ในที่สุดก็กล่าวว่าตนจะไปดูเอง

6.10 นิครนถนาฏบุตร พร้อมด้วยบริษัทนิครนถ์ไปยังที่อยู่ของอุบาสีคฤหบดี นายประตุก็ห้ามเข้าอ้างว่าอุบาสีคฤหบดีเป็นสาวกของพระสมณโคดมแล้ว นิครนถนาฏบุตรจึงใช้ให้นายประตุไปบอกว่า ตนมาเฝ้าอยู่ที่ภายนอกขุมประตุ เมื่อนายประตุไปบอก อุบาสีคฤหบดีก็สั่งให้ไปปูอาสนะที่ศาลาใกล้ประตูด้านกลาง แล้วอุบาสีคฤหบดีก็มา ณ ที่นั้น เลื่อนนั่งอาสนะที่ดีที่เลิศ พร้อมทั้งสั่งนายประตุให้ไปบอกนิครนถนาฏบุตรว่า ถ้าปรารถนาจะให้เข้ามาได้ นิครนถนาฏบุตร พร้อมด้วยบริษัทก็เข้าไป ในสมัยก่อนพอเห็นนิครนถนาฏบุตรมาแต่ไกล อุบาสีคฤหบดีก็จะลุกขึ้นต้อนรับ เอาผ้าห่มเช็ดอาสนะที่ดีที่เลิศ เชิญให้นั่ง แต่บัดนี้กลับนั่งบนอาสนะที่ดีเลิศเสียเอง แล้วกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ อาสนะมีอยู่ ถ้าท่านปรารถนา ก็จงนั่ง นิครนถนาฏบุตรจึงกล่าวว่าท่านเป็นบ้าเป็นคนเขลาไปแล้วหรือ และได้พูดเปรียบเปรยหยาบๆ อีกพร้อมกับกล่าวว่า ท่านถูกพระสมณโคดมกลับใจด้วยมายาสำหรับกลับใจเสียแล้วหรือ อุบาสีคฤหบดีก็กลับตอบว่า มายากลับใจนี้เป็นของดีแม้ใครๆ จะกลับใจด้วยมายานี้ ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขสิ้นกาลนาน

6.11 แล้วอุบาสีคฤหบดีได้เปรียบเทียบให้ฟังว่า คำสอนของนิครนถ์ อดทนต่อความยินดีของคนใจ ไม่อดทนต่อความดีของบัณฑิต ไม่อดทนต่อการชักใช้ขัดสี เปรียบเหมือนลูกสิงหนการยอมสี้ได้ แต่จะเอามาทูปตี เอามาขัดสีเหมือนผ้าไหมที่จะยอมสี้ ย่อมทนไม่ได้ นิครนถนาฏบุตรเตือนว่า บริษัท (ประชุมชน) พร้อมทั้งพระราชาก็ทราบกันอยู่ว่า อุบาสีคฤหบดีเป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร แล้วพวกเราจะทรงจำว่าท่านเป็นสาวกของใครกัน อุบาสีคฤหบดีจึงทำผ้าห่มเฉวียงป่า ประคองอัญชลีไปในทิศทางที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ประกาศตนเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค พร้อมด้วยคำสรรเสริญพระคุณอย่างยืดยาว เมื่อถูกถามว่ารวบรวมคำสรรเสริญพระคุณ

ได้เมื่อไร ก็ตอบว่า ตนเปรียบเหมือนช่างดอกไม้ที่ร้อยพวงมาลัยอันวิจิตรจากดอกไม้ใหญ่ อันมีดอกไม้ต่างๆ ฉะนั้น นิครนถนาฏบุตรถึงแก่อาเจียนเป็นโลหิตในที่นั้น

7. กุกกุโรวาทสูตร สูตรว่าด้วยโอวาทแก่ผู้ทำตัวตั้งสัจ

7.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ นิคมแห่งชาวโกลิยะชื่อลิตทวสนะ ในแคว้นโกลิยะ ปุณณะบุตรแห่งโกลิยะ ผู้ประพฤติวัตรตั้งโคภกับซีเปลือย ชื่อเสนียะ ผู้ประพฤติดังสุนัข เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกล่าวปราศรัยเสร็จแล้ว ปุณณะโกลิยะบุตรก็ทูลถามถึงซีเปลือยชื่อเสนียะ ผู้ประพฤติวัตรตั้งสุนัข ว่ามีคติเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคทรงห้ามว่า อย่าถามเลย แต่ก็ถามย้าถึง 3 ครั้ง จึงตรัสตอบว่า ถ้าประพฤติเคยชินอย่างสุนัข ตายไปก็จะเป็นสุนัข แต่ถ้าประพฤติดด้วยความคิดว่า จะเป็นเทวดาด้วยศีล ด้วยวัตรอย่างนี้ก็นับว่ามีความเห็นผิด ซึ่งจะมีคติ 2 อย่าง คือ นรก หรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน พระดำรัสตอบนี้ ทำให้ซีเปลือยชื่อเสนียะร้องไห้

7.2 ซีเปลือยชื่อเสนียะ จึงทูลถามถึงปุณณะโกลิยะบุตร ผู้ประพฤติดังโคบังว่า จะมีคติเป็นอย่างไร ก็ตรัสตอบทำนองเดียวกับเรื่องสุนัข ซึ่งทำให้ปุณณะโกลิยะบุตรร้องไห้เช่นเดียวกัน

7.3 ปุณณะโกลิยะบุตรจึงทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมเพื่อตนและเสนียะ จะได้ละการประพฤติวัตรตั้งนั้นเสีย จึงตรัสแสดงกรรม 4 อย่าง คือ 1) กรรมดำ มีวิบากดำ คือบางคนปรุงแต่งความคิดหรือเจตนาทางกายวาจาใจอันประกอบด้วยการเบียดเบียน จึงเข้าถึง (เกิดใน) โลกที่มีการเบียดเบียน , ได้รับสัมผัสที่มีการเบียดเบียน , ได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียน อันเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว ดังเช่นสัตว์ที่เกิดในนรก 2) กรรมขาว มีวิบากขาว คือบางคนปรุงแต่งความคิดหรือเจตนาที่ไม่มีการเบียดเบียน ได้รับสัมผัสที่มีการเบียดเบียน ได้เสวยเวทนาที่ไม่มีการเบียดเบียน อันเป็นสุขโดยส่วนเดียว ดังเช่นเทพชั้นสุภกัณณะ (พรหมมีรูปชั้นที่ 9 ในรูปพรหม 16 ชั้น ดุที่พระสุตตันตปิฎก 4 หน้า 5) 3) กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว คือบางคนปรุงแต่งความคิดหรือเจตนาทางกายวาจาใจที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง จึงเข้าถึง (เกิดใน) โลกที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ได้รับสัมผัสอันมีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง ได้เสวยเวทนาที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่มีการเบียดเบียนบ้าง อันมีทั้งสุขทั้งทุกข์คละกันไปดังเช่นมนุษย์บางเหล่า เทพบางเหล่า วินิปาติกะบางเหล่า 4) กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาวยอมเป็นไปเพื่อสิ้นกรรม คือเจตนาเพื่อละกรรมดำซึ่งมีวิบากดำ เจตนาเพื่อละกรรมขาวซึ่งมีวิบากขาว เจตนาเพื่อละกรรมทั้งดำทั้งขาว ซึ่งมีวิบากทั้งดำทั้งขาว (เป็นเจตนาที่ไม่ต้องการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ปรารถนาจำทำกรรมใด ๆ อีกต่อไป)

7.4 เมื่อจบพระธรรมเทศนา ปุณณะโกลิยะบุตรกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนา แสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ส่วนซีเปลือยชื่อเสนียะกราบทูล

สรรเสริญพระธรรมเทศนาถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะและขอบวช เมื่อทราบว่ามีผู้เคยเป็นเดียริถีย์มาก่อน ประสงค์จะบวชในพระธรรมวินัยจะต้องบวรมก่อน 4 เดือน ก็มีศรัทธาจะขอบวชถึง 4 ปี เมื่อบวชแล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

8. อภยราชกุมารสูตร สูตรว่าด้วยอภยราชกุมาร

8.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เวฬุวนาราม ใกล้กรุงราชคฤห์ อภยราชกุมาร ไปหานิครนถนาฏบุตร ก็ได้รับชักชวนเลี่ยมสอนให้ไปยกวาทะพระผู้มีพระภาคเกี่ยวกับการกล่าววาทา ซึ่งนิครนถนาฏบุตรกล่าวว่า ถ้าถามปัญหา 2 เงื่อนอย่างนี้แล้ว พระสมณโคดมจะกลืนไม่เข้าคายไม่ออกคล้ายมีกระจับเหล็กติดอยู่ในคอฉะนั้น คือถามว่า พระตถาคตกล่าววาทาที่ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นหรือไม่ ถ้าตอบว่า กล่าว ก็จะไม่ยอมได้ว่า ท่านกับบุดูชนจะต่างกันอย่างไรกัน เพราะแม้บุดูชนก็กล่าววาทาเช่นนั้น ถ้าตอบว่า ไม่กล่าว ก็จะไม่ยอมได้ว่า เหตุไฉนจึงว่ากล่าวพระเวทที่ต่ออย่างรุนแรง จนพระเวทที่ตโกรธไม่พอใจ

8.2 อภยราชกุมารไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค มองดูดวงอาทิตย์เห็นยังไม่ใช้กาลอันสมควรที่จะยกวาทะจึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคให้ไปฉันในวันรุ่งขึ้น โดยมีพระองค์เองเป็นที่ 4 (คือมีภิกษุอื่นด้วยอีก 3 รูป) เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ และเสด็จไปฉันเสร็จแล้ว อภยราชกุมารก็กราบทูลถามขึ้นว่า พระตถาคตตรัสวาทาอันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่นหรือไม่ ตรัสตอบว่า ในข้อนี้ มิใช่ปัญหาที่พึงตอบโดยแง่เดียว (คือตรัสทั้งสองอย่างโดยควรแก่เหตุ)

8.3 พอตรัสตอบเท่านี้ อภยราชกุมารก็กราบทูลว่า ในข้อนี้ พวกนิครนถ์จับหายแล้ว พร้อมทั้งเล่าความจริงที่นิครนถ์บุตรสอนให้มาไต่ถามทุกประการ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า เด็กที่อมเอาไม้หรือกระเบื้องเข้าไปในปาก เพราะความพลั้งเผลอของท่านหรือแม่นม ท่านจะทำอย่างไรกราบทูลตอบว่า ถ้านำออกในเบื้องต้นแรกไม่ได้ ก็ต้องประคองจับศีรษะด้วยมือซ้ายองนิ้วนำของออกมาด้วยมือขวา แม้จะพร้อมกับโลหิตด้วย เพราะมีความอนุเคราะห์ในเด็ก พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ตถาคตก็ฉันนั้นเหมือนกัน ทราบว่าวาทาใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หรือจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น ก็ไม่กล่าววาทานั้น คำใดจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคตย่อมรู้กาลที่จะกล่าววาทานั้น คำใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ หรือจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคตย่อมรู้กาลที่จะกล่าววาทานั้น คำใดจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ และเป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น ตถาคตย่อมรู้กาลที่จะกล่าววาทานั้น ทั้งนี้เพราะตถาคตมีความอนุเคราะห์ในสัตว์ทั้งหลาย

8.4 อภยราชกุมารกราบทูลถามว่า มีผู้แต่งปัญหามาทูลถาม พระผู้มีพระภาคจะต้องทรงคิดก่อนหรือไม่ว่า ถ้าเขาถามอย่างนี้ จักตรัสตอบอย่างนี้ หรือว่าเรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่

พระตถาคตโดยฐานะที่เดียว ตรัสย้อนถามว่า ท่านเป็นผู้ฉลาดในส่วนประกอบน้อยใหญ่ของรถใช่หรือไม่ กราบทูลว่า ฉลาดในส่วนประกอบของรถ ตรัสถามต่อไปว่า เมื่อมีผู้มาถามว่า นี่เป็นส่วนประกอบน้อยใหญ่อะไรของรถ ท่านจะต้องคิดก่อนหรือไม่ว่า ถ้าเขาถามอย่างนี้ จักตอบอย่างนี้ หรือว่าเรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่ท่านโดยฐานะที่เดียว กราบทูลตอบว่า ข้าพระองค์เป็นช่างทำรถ รู้เจเนจบในส่วนประกอบน้อยใหญ่ของรถ เรื่องนั้นแจ่มแจ้งแก่พระองค์โดยฐานะที่เดียว จึงตรัสว่า แม้พระองค์ก็ฉนั้นนั่น ทรงรู้แจ้งแทงตลอดธรรมดาแล้ว เรื่องนั้นจึงแจ่มแจ้งแก่พระองค์โดยฐานะที่เดียว

อภัยราชกุมารกราบทูลสรรเสริญพระธรรมเทศนาแสดงพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดพระชนม์ชีพ

9. พหุเวทนิยสูตร สูตรว่าด้วยเวทนามากอย่าง

9.1 พระผู้มีพระภาคประทับ ณ เขตวนาราม ช่างไม้ชื่อปัญจังคะ กับพระอุทายี กล่าวไม่ตรงกันในข้อว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเวทนาไว้กี่อย่าง พระอุทายีว่า มี 3 อย่าง คือ สุข ทุกข์ ไม่ทุกข์ไม่สุข ช่างไม้ชื่อปัญจังคะกล่าวว่า มี 2 อย่าง คือ สุข กับทุกข์ ส่วนไม่ทุกข์ไม่สุข พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในสุขปราณีสิต ทั้งสองฝ่ายไม่สามารถจะตกลงกันได้ พระอานนทได้ฟังข้อสนทนาของทั้งสองฝ่าย จึงนำความกราบทูลพระผู้มีพระภาค

9.2 พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีปริยายที่ต่างฝ่าย ต่างไม่อนุโมทนา แล้วตรัสว่า เวทนา 2 ก็ทรงแสดงไว้โดยปริยาย เวทนา 3, เวทนา 4, เวทนา 5, เวทนา 6, เวทนา 18, เวทนา 36, เวทนา 108 ก็ทรงแสดงไว้โดยปริยาย ธรรมะที่ทรงแสดงไว้โดยปริยาย (เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง) มีอยู่อย่างนี้ ผู้มีไม่ยินยอมรับรองคำที่กล่าวดี พุทธิ ของกันและกัน ในธรรมะที่ทรงแสดงแล้วโดยปริยาย ก็หวังได้ว่าจะบาดหมางทะเลาะวิวาทกันตีมีแทงกันด้วยหอกคือปาก แต่ถ้าตรงกันข้าม ก็พร้อมเพรียงไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำท่า (เข้ากันได้) มองกันและกันด้วยดวงตาที่แสดงความรัก

9.3 ครั้นแล้วตรัสถึงความสุขที่เป็นขั้นๆ 10 อย่างที่ประณีตขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับ เริ่มแต่กามคุณ 5 จนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

10. อปัลณณกสูตร สูตรว่าด้วยธรรมะที่ไม่ผิด

10.1 พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปแคว้นโกศล พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ เสด็จแวะพัก ณ บ้านพรหมณฺ์ชื่อ “สาลา” ในสาเลยกสูตรที่ 41 มัชฌิมนิกาย มูลปัลณณกั ที่ย่อไว้แล้วที่พระสุตตันตเล่ม 4 หน้า 5 ว่าชื่อ “สาลา” ณ ที่นั้น ได้ตรัสถามพรหมณฺ์คฤหบดี ชาวบ้านสาลาว่า ท่านมีศาสดาใด ๆ ที่น่าพอใจ ที่ท่านได้ศรัทธามีอาการ (อันดี) บ้างหรือไม่ เมื่อเขาตอบว่า ไม่มี จึงตรัสว่า เมื่อพวกท่านไม่ได้ศาสดาที่น่าพอใจ ก็จงสมาทานประพฤดิธรรมะที่ไม่

ผิด ธรรมะที่ไม่ผิด ที่สมบูรณ์แล้ว สมาทานแล้ว จักเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ท่าน
ธรรมะที่ไม่ผิดข้อแรก

10.2 ครั้นแล้วตรัสขยายความเรื่องธรรมะที่ไม่ผิดต่อไป ทรงแสดงถึงสมณพราหมณ์ที่เห็นว่า “ไม่มี” (นัตถิกทิฏฐิ) เช่น ไม่มีผลของกรรมดีกรรมชั่ว กับสมณพราหมณ์ที่เห็นเป็นปฏิปักษ์กัน คือเห็นว่า “มี” พวกที่เห็นว่า “ไม่มี” หวังได้ว่าจะเพิกถอนสุจริตทางกาย วาจา ใจ, สมาทาน ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ เพราะไม่เห็นของอกุศลธรรม ไม่เห็นอนิสงส์ของกุศลธรรม ความเห็น ความดำริ และคำพูดถึงโลกหน้า ซึ่งมีอยู่ว่า “ไม่มี” ดังนี้ ย่อมเป็นความเห็นผิด ความดำริผิด และคำพูดผิด เขาย่อมกล่าวเป็นปฏิปักษ์ต่อพระอรหันต์ผู้รู้จักโลกหน้า ย่อมทำให้ผู้อื่นเข้าใจว่าโลกหน้าไม่มีอันเป็นการบัญญัติต่อสัทธิธรรมและยกตนข่มผู้อื่นเพราะเหตุนี้ เดิมมีศีลดีก็ละเสีย, ตั้งความเป็นผู้ทุศีล, มีความเห็นผิด, ความดำริผิด, คำพูดผิด, มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อพระอรหันต์ผู้รู้จักโลกหน้ามีการยกตนข่มผู้อื่น ฉะนั้นอกุศลธรรมจึงชื่อว่าเกิดขึ้นเพราะความเห็นผิดเป็นปัจจัย ในข้อนี้วิญญูชนพิจารณาเห็นว่า ถ้าโลกหน้าไม่มี คนคนนั้นตายแล้วจักทำตนให้ปลอดภัยได้ แต่ถ้าโลกหน้ามี ก็จักเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แม้แต่สมณพราหมณ์จะกล่าวไว้ว่า โลกหน้ามี ถ้อยคำของสมณพราหมณ์เหล่านั้นจะเป็นจริงหรือไม่ จงยกไว้ แต่คนนั้นก็ถือเอาโทษทั้งสองฝ่ายคือถูกตีเตียนในปัจจุบัน และตายไปก็จักเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก คนคนนั้นชื่อว่าถือผิดสมาทานผิดซึ่งอปถนรกธรรม (ธรรมะที่ไม่ผิด) แม้ไปแต่ความเห็นแง่เดียวของตน เว้นฐานะอันเป็นกุศล ส่วนผู้เห็นว่า “มี” (ซึ่งเป็นทางตรงกันข้าม) ชื่อว่าถือถูก สมาทานถูกซึ่งอปถนรกธรรม แม้ไปซึ่งอปถนรกธรรม แม้ไปซึ่งส่วนทั้งสอง (ทั้งวาตะของตนและวาตะของคนอื่น) เว้นฐานะอันเป็นอกุศล **ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ 2**

10.3 สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ทำไม่เป็นอันทำ (อกิริยทิฏฐิ) เช่น ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ก็ไม่เป็นอันฆ่า ไม่เป็นอันลัก ชื่อว่าเป็นฝ่ายถือผิด ส่วนที่เห็นว่า ทำเป็นอันทำ ชื่อว่าถือถูก สมาทานถูกซึ่งอปถนรกธรรม ฯลฯ **ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ 3**

10.4 สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ไม่มีเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมองหรือผ่องแผ้วของสัตว์ทั้งหลาย (อเหตุทิฏฐิ) สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว (เอง) โดยไม่มีเหตุปัจจัย ชื่อว่าเป็นฝ่ายถือผิดส่วนที่เห็นว่ามีเหตุปัจจัย ชื่อว่าถือถูก สมาทานถูกซึ่งอปถนรกธรรม ฯลฯ **ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ 4**

10.5 สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ไม่มีพรหมโลกที่ไม่มีรูปด้วยประการทั้งปวง แต่บางพวกกล่าวว่า มีด้วยประการทั้งปวง พวกที่เห็นว่ามี ย่อมปฏิบัติเพื่อเบื่อหน่ายคลายกำหนัด เพื่อดับรูปทั้งหลาย (เป็นฝ่ายไม่ผิด) **ธรรมะที่ไม่ผิดข้อที่ 5**

10.6 สมณพราหมณ์บางพวกกล่าวว่า ความดีไม่มีด้วยประการทั้งปวง แต่บางพวกกล่าวว่าดีด้วยประการทั้งปวง พวกที่เห็นว่ามียอมปฏิบัติเพื่อเบียดเบียนกำหนดเพื่อดีภาพ (ความดีความเป็น) ทั้งหลายบุคคล 4 ประเภท

10.7 ครั้นแล้วตรัสแก่บุคคล 4 ประเภท 1) ทำตนให้เดือดร้อน 2) ทำผู้อื่นให้เดือดร้อน 3) ทำตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อน 4) ไม่ทำทั้งตนทั้งผู้อื่นให้เดือดร้อนพร้อมทั้งคำอธิบาย (ดังที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายในภาคหลังของกันทรกสูตรที่ 1 แห่งพระไตรปิฎก เล่มที่ 13 ซึ่งกำลังย่ออยู่)

เมื่อจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์คฤหบดีชาวบ้านสาละกากราบทูลสรรเสริญ พระธรรมเทศนาแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ไพรัช สู่แสนสุข (2539) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “หลักการและกระบวนการของการเรียนรู้ และการสอนตามหลักพุทธศาสตร์: การวิเคราะห์พระไตรปิฎก” พบว่า การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ดี ผู้เรียนจะต้องมีความตั้งใจ มีศรัทธา เพียรพยายาม มีสติ สมาธิ และปัญญาเป็นพื้นฐาน โดยผู้เรียนแต่ละคนมีวิธีการเรียนรู้ที่ต่างกัน ซึ่งในการจัดกิจกรรมและกระบวนการเรียนรู้จำเป็นต้องอาศัยองค์ประกอบที่สำคัญ 7 ประการ คือ

1. ผู้สอนมีบทบาทเป็นผู้ชี้แนะ มีพื้นความรู้ที่ดี มีเมตตาต่อผู้เรียน
2. ผู้เรียน มีความดีความเพียร ศรัทธา และตั้งใจเรียน
3. ความมุ่งหมายของการสอน เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน ภายหน้า และประโยชน์

สูงสุด

4. เนื้อหาสาระ ต้องมีความสอดคล้องกับความมุ่งหมายของการสอน
5. บริบทแวดล้อม ต้องการบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร และเอื้อต่อการเรียนรู้
6. กระบวนการสอน มีความยืดหยุ่น หลากหลายและเน้นให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง
7. การประเมินผล ยึดความมุ่งหมายเป็นเกณฑ์ และเน้นให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง

สุกรี เทพชาติ (2541) ได้ทำการวิเคราะห์แนวคิดการสอนของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) เพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนา พบว่า แนวคิดการสอนเพื่อพัฒนาปัญญาตามหลักพระพุทธศาสนาประกอบด้วย 3 แนวทาง ได้แก่ การสอนเพื่อพัฒนามนุษย์ การสอนที่ส่งผลให้เกิดปัญญา และการสอนเพื่อให้เกิดปัญญาตามหลักไตรสิกขา แนวคิดทั้งสามเป็นกระบวนการสอนเพื่อพัฒนาปัญญาโดยตรง ซึ่งล้วนมีความต่อเนื่องและสอดคล้องกัน พระธรรมปิฎกเน้นว่าการสอนนั้นเป็นการฝึกฝน พัฒนาในลักษณะแบบองค์รวมที่เชื่อมโยงกัน โดยมี

เป้าหมายเพื่อพัฒนาปัญญาซึ่งจะทำให้ผู้เรียนได้ใช้กระบวนการคิดอย่างมีระบบ มีเหตุผล เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ซึ่งแนวคิดทั้ง 3 แนวทางสามารถนำไปประยุกต์ใช้กับการเรียนการสอนได้เป็นอย่างดี โดยเริ่มตั้งแต่มีการวิเคราะห์จุดมุ่งหมายในการสอน การเลือกเนื้อหาสาระ การจัดกิจกรรม การเรียนการสอน และพบว่าแนวคิดทางการสอนเพื่อพัฒนาปัญญานี้มีมานานกว่า 2500 ปี แต่ยังคงมีความเป็นสากลและเข้ากับหลักการศึกษาได้ทุกยุคทุกสมัยอย่างเหมาะสม

พระมหาจารย์ส เขมโชโต (บุตรดาพงษ์) (2545) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงเปรียบเทียบ แนวความคิดทาง จริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาฮินดู” พบว่า แนวความคิดทางจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาเถรวาทกับศาสนาฮินดูพบว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทได้แบ่งประเภทของ จริยศาสตร์ว่าเป็นพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์สอดคล้องกับทางกาย ทางวาจา และทางใจ นอกจากนี้ยังได้วางหลักปฏิบัติตามลักษณะการประพจน์ของแต่ละบุคคลว่า เป็นหลักหรือประเภททาง จริยศาสตร์ตามลักษณะที่สอดคล้องกับหลักศีลและธรรม เพราะศีลคือการห้ามใจในการทำความชั่ว และธรรมคือเครื่องสนับสนุนให้บุคคลลงมือในสังคม โดยแบ่งเป็น 3 ลักษณะคือระดับพื้นฐาน ได้แก่ หลักสิกขาบท 5 ประการ ระดับกลาง ได้แก่ หลักกุศลกรรมบถ 10 ประการ และระดับสูงสุด ได้แก่ หลักอริยมรรค 8 ประการ

พระมหาประทีป พีชทองกลาง (2546) ได้ศึกษาเรื่องพุทธวิธีจูงใจในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งเป็นการวิจัยเอกสาร มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์วิธีจูงใจในการสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก เลือกกรณีศึกษา 300 กรณี โดยอาศัยหน้าที่ของครูในการจูงใจนักเรียน 4 หน้าที่ ตามแนวคิดของ De Cecco และ Crawford เป็นกรอบในการวิจัย ผลการวิจัยพบว่า

1. การกระตุ้นให้ตื่นตัว บุคลิกภาพภายนอกของพระพุทธเจ้ากระตุ้นผู้เรียนให้ตื่นตัวในการสอนทรงใช้วจนโวหารที่มีความหมายในตัวเองลึกซึ้ง ใช้อุปมาอุปไมยอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม และใช้สื่อสารสอนที่หาได้ง่าย มีอยู่ใกล้ตัวมีความหมายตรงตามเนื้อหาที่ต้องการสอนเป็นเครื่องจูงใจ

2. การทำให้เกิดความคาดหวัง บุคลิกภาพภายในคือคุณธรรมของความเป็นครูช่วยให้ผู้เรียนเกิดศรัทธา มีความเชื่อมั่น สร้างความคาดหวังให้มีกำลังให้มีกำลังใจที่จะเรียน ในการสอนทรงเล่านิทานชาดกการบำเพ็ญบารมีของพระองค์เพื่อสร้างความคาดหวัง

3. การใช้เครื่องล่อ ทรงใช้การชมเชย ยกย่องคุณความดีและความสามารถ และให้สิทธิพิเศษเพื่อให้มั่นใจในการกระทำและความสามารถของตนเอง ส่วนเครื่องล่อที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาคือพระนิพพานความดับกิเลส

4. การให้รักษาวินัย นอกจากการบัญญัติพระวินัย ทรงใช้การตำหนิประณาม (จับไล่) และไม่อบรมสั่งสอน แต่ก็เป็นไปเพื่อให้รู้สึกและสำนึกตัวเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของหมู่คณะเท่านั้น

พระฉลวย อุตตโม (2547) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์วิธีตอบปัญหาของพระพุทธเจ้า” พบว่า ในการตอบปัญหาของพระพุทธองค์นั้นได้ทรงยึดหลัก 3 ประการ คือ 1) หลักปัญญา คือ หลักเป้าหมายของพระพุทธองค์มุ่งเพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ต่อผู้ถาม 2) หลักเมตตา คือ หลักท่าทีและปฏิสัมพันธ์ของพระพุทธองค์ที่ทรงปฏิบัติต่อผู้ถามมีความเป็นกัลยามิตรปฏิบัติเสมอกันทุกชั้นวรรณะ และ 3) หลักอุปายโกศล คือ หลักศิลปะหรือวิธีการนำผู้ถามเข้าสู่เป้าหมาย คือ ปัญญาสัมมาทิฐิ โดยทั้ง 3 หลักมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันเสมอ และได้สรุปรูปแบบการตอบปัญหาของพระพุทธเจ้าไว้ 4 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบตอบสั้นตรงๆ ประเด็นเดียว คือ ตรัสตอบยืนยันตรงประเด็นเดียวแ่งเดียว 2) รูปแบบตอบแบบย้อนกลับ คือ ตรัสตอบย้อนกลับผู้ถามเพื่อชักใช้ไล่เลียงนำผู้ถามเข้าสู่คำตอบของเขาเอง 3) รูปแบบตอบแยกแยะประเด็นต่างๆ คือ แยกแยะประเด็นต่างๆ ให้เห็นชัดเจนขึ้น และ 4) รูปแบบนิ่ง ห้าม พักไว้ไม่ตอบ ซึ่งทั้ง 4 รูปแบบนี้ทรงเลือกใช้ให้เหมาะสมกับอุปนิสัย บุคคล สภาพการณ์สิ่งแวดล้อมต่างๆ ด้วย และในการตอบปัญหาของพระพุทธเจ้านั้น พบว่า มีลักษณะที่โดดเด่น 4 ลักษณะ คือ 1) ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ คือ เปิดโอกาสให้อิสระภาพแห่งปัญญาแก่ผู้ถามอย่างเต็มที่ 2) ตอบแบบสายกลาง คือ ตอบตามเหตุปัจจัยที่เป็นจริงตามธรรมชาติ 3) มุ่งการนำไปสู่การปฏิบัติ คือ สามารถนำไปสู่การปฏิบัติ คือ สามารถนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ถามได้ และ 4) ไม่มุ่งเน้นเอาแพ้เอาชนะทางทฤษฎี คือ ไม่มุ่งใช้วาทะเพื่อหักล้างคู่สนทนา

พระอธิการไพฑูรย์ วิบุโล (การมงคล) (2549) ได้ศึกษาเรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาในพุทธศาสนาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่า มนุษย์ทุกคนเกิดมาพร้อมด้วยศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองได้และสามารถจะเปลี่ยนแปลงตนเองจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยชนได้ ถ้าได้รับการศึกษาและพัฒนาที่ถูกต้อง ดังนั้น การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในพุทธศาสนาเถรวาทจึงต้องประกอบไปด้วยการฝึกฝนอบรมศีล สมาธิ และปัญญาอย่างสอดคล้องกัน ผลที่เกิดจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาก่อให้เกิดพัฒนาการด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. พัฒนาการทางกาย คือ มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายในทางเกื้อกูลกัน
2. พัฒนาการทางศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน ตั้งอยู่ในศีลวินัย และมีอาชีพที่สุจริต

3. พัฒนาการทางจิตใจ คือ มีจิตใจที่ฝึกฝนอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือ อ่อนโยน เข้มแข็ง มั่นคง ผ่องใส สงบ

4. พัฒนาการทางปัญญา คือ รู้จักคิด พิจารณา รู้จักแก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยปัญญา และเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

รูปแบบของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธศาสนาเถรวาทจึงเป็นแนวทางการพัฒนาที่ถูกต้องและเป็นการพัฒนาที่ได้สมดุลซึ่งจะนำไปสู่ผลสำเร็จในการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ เพราะหลักไตรสิกขาในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเป็นหลักธรรมเพื่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์โดยตรง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา กล่าวโดยสรุป คือ การศึกษา การอบรม และการพัฒนาชีวิตของมนุษย์เพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งหลายนั้น ก็คือ เพื่อผลสูงสุดหรือความสุขสูงสุด (พระนิพพาน)

ฉาน ตรรกวิจารณ์ (2550) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธ” ผลการศึกษาพบว่าแนวความคิดการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธจะมีพุทธธรรมเป็นฐานคิดในการพัฒนา โดยมีพุทธเศรษฐศาสตร์ ทฤษฎีระบบ ทฤษฎีจิตวิทยา

การเรียนรู้และอริยมรรค 8 เป็นแนวคิดทฤษฎี ที่ใช้ในการพัฒนาโดยมีเป้าหมายการพัฒนา 2 ระดับ คือระดับโลกียธรรมและระดับโลกุตระธรรม ส่วนปรัชญาในการพัฒนานั้นตั้งอยู่บนความเชื่อที่ว่ามนุษย์สามารถพัฒนาได้ พุทธธรรมมีเป้าหมายการพัฒนาปรับปรุงมนุษย์ ให้ปัญหาของมนุษย์คือ “ทุกข์” เป็นตัวตั้ง ใช้หลักธรรมอริยสัจ 4 เป็นหลักการคิดในการพัฒนา และมีการคิดเชิงระบบ สำหรับเป้าหมายในการพัฒนานั้นจะมีสามประการคือ 1) ทำให้มนุษย์มีความสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ดีมีประสิทธิภาพ 2) มีจริยธรรมคุณธรรมในการดำรงชีวิต และ 3) พัฒนาไปสู่จุดสูงสุดคือการพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง สุภาวะนิพพานหรือนิโรธ การพัฒนาทรัพยากรเชิงพุทธมี 3 องค์ประกอบการพัฒนาคือการพัฒนาระดับบุคคล ระดับกลุ่มและการพัฒนาในระดับองค์การ เพื่อให้การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวทางพุทธมีปฏิสัมพันธ์กับบริบทจึงทำให้องค์การที่เป็นระบบใหญ่ต้องมีเป้าหมายขององค์การที่เป็นระบบใหญ่ต้องมีเป้าหมายขององค์การที่เศรษฐกิจแบบพอเพียง มีพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นแนวทางของระบบเศรษฐกิจ มีกระบวนการทัศน์การพัฒนาที่ประกอบด้วยกระบวนการพัฒนาเพื่อผลงาน กระบวนการทัศน์การพัฒนาเพื่อการเรียนรู้กระบวนการทัศน์การพัฒนา โลกียธรรมและกระบวนการทัศน์พัฒนาระดับโลกุตระธรรม การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในระดับบุคคลและระดับองค์การจะมีตัวแบบในการพัฒนาซึ่งสามารถใช้เป็นกระบวนการในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงพุทธได้ด้วย

พระมหาอาเดซ อุปันนัท (2550) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การวิเคราะห์ความสอดคล้องของการเรียนการสอนตามแนวพุทธวิธีกับหลักการปฏิรูปการศึกษา ซึ่งเป็นการศึกษาค้นคว้าแบบอิสระ มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความสอดคล้องเพื่อการประยุกต์ใช้ในการส่งเสริมการปฏิรูปการเรียนรู้ โดยใช้แบบบันทึกรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากพระสุตตันตปิฎก ฉบับภาษาไทย ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539 (พระไตรปิฎกเล่มที่ 9-33) และงานวิจัย หนังสือ บทความ และบทวิเคราะห์ ของนักวิชาการศาสนา นักการศึกษา ประชาชนผู้รู้ ที่ได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักการเรียนการสอน การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าในมิติต่างๆ โดยเลือกเฉพาะพระสูตร และเนื้อหาที่มีลักษณะข้อมูลเกี่ยวข้องกับหมายของการสอน รูปแบบและขั้นตอนการสอน การใช้เทคนิคการสอน การใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ และการประเมินผลการเรียนรู้และผลที่เกิดขึ้น นำเสนอผลในรูปแบบของการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ และใช้ตารางประกอบ ซึ่งสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

การเรียนการสอนตามแนวพุทธวิธีกับหลักการปฏิรูปการศึกษามีความสอดคล้องกัน ทั้ง 5 ประเด็นที่กำหนดศึกษา ได้แก่ 1) เป้าหมายของการสอน มีการเน้นเป้าหมายเพื่อประโยชน์ 2 ส่วน คือ ส่วนบุคคล เน้นการพัฒนาตนเองทั้งภายในและภายนอก สามารถเรียนรู้ที่จะจัดระบบคิด มีจิตสำนึกในความรับผิดชอบชั่วดี มีการจัดการอารมณ์ มีวัชชินคัมภีร์ตนเองไม่ได้ตกไปในทางเสื่อม และการเรียนรู้ที่จะแสวงหาต้นทุนเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีงาม และส่วนรวม เน้นการเรียนรู้เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข การสร้างความมั่นคงขององค์กร และการสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้และชุมชนเข้มแข็ง 2) รูปแบบและขั้นตอนการสอน ส่วนใหญ่เป็นวิธีการสอนที่หลากหลาย ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความแตกต่างระหว่างบุคคล การมีส่วนร่วมในการเรียนรู้ และส่งเสริมการพัฒนาผู้เรียนตามศักยภาพ 3) การใช้เทคนิคการสอน มีความหลากหลายโดยคำนึงถึงวุฒิภาวะความพร้อมของผู้เรียน ส่วนใหญ่เน้นเทคนิคการสอนให้คิด และอาศัยหลักการทางจิตวิทยามาช่วยในการสอน 4) การใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้ เน้นการใช้สื่อและแหล่งเรียนรู้จากสิ่งใกล้ตัว มีอยู่ตามธรรมชาติและชีวิตประจำวัน สามารถให้ผู้เรียนเรียนรู้ได้ในทุกเวลาและสถานที่ และ 5) การประเมินผลการเรียนรู้ และผลที่เกิดขึ้น มีการประเมินผลการเรียนรู้ที่หลากหลาย และเป็นไปตามสภาพจริงที่ปรากฏ โดยผลที่เกิดขึ้นผู้เรียนมีความรู้และเข้าใจในสิ่งที่ได้เรียนรู้ สามารถเปลี่ยนแปลงทางความคิดและพฤติกรรมไปในทางที่ดีขึ้น

พระศักดิ์ดา วิสุทธิญาโณ (มรดา) (2550) ได้ศึกษาเรื่อง “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา” พบว่า

1. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา เน้นฝึกพัฒนาในทุกๆ มิติ เช่น ขบวนการคัดสรรคนจากหลักการพิจารณามนุษย์ว่าเปรียบเสมือนบัว 4 เหล่า หลักจริต 6 เพื่อการจัดสรรหลักธรรมให้เหมาะสมกับบุคคลเพื่อได้รับผลที่เป็นเลิศจากการฝึกปฏิบัตินั้น การใช้คำพุทธศาสนสุภาษิตสอดแทรกในคำสอนการดำเนินชีวิตให้เจริญด้วยหลักภาวนา 4 เพื่อพัฒนา กาย คีลจิต และปัญญาของตน และสำหรับผู้มีหน้าที่ในการพัฒนาผู้อื่นก็มีหลักธรรมจำนวนมากที่เหมาะสมในการนำมาใช้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ ได้เป็นอย่างดี รวมถึงการอยู่ร่วมกันอย่างมีเมตตาปรารถนาดี อยากรู้ให้ผู้อื่นได้รับความสุข และมีชีวิตที่พัฒนาอย่างสมบูรณ์

2. เปรียบเทียบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักทฤษฎีตะวันตกซึ่งเป็นแนวคิดที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้พบว่า มีทั้งความคล้ายคลึงกันและความแตกต่างกัน กล่าวคือ มีเป้าหมายในการพัฒนาปรับปรุงทรัพยากรมนุษย์เหมือนกัน แต่แตกต่างกันที่เป้าหมายเชิงลึก นั่นคือ มีเป้าหมายในการพัฒนาปรับปรุงทรัพยากรมนุษย์ตามหลักทฤษฎีตะวันตกจะพัฒนามนุษย์เพื่อสนองตอบความต้องการขององค์กรในด้านการผลิตตามแนวคิดของปรัชญาระบบทุนมนุษย์หรือตามแนวคิดปรัชญามนุษย์นิยม แต่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนามีปรัชญาที่ว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐที่พัฒนาให้ดีขึ้นได้ สามารถที่จะเรียนรู้จนมีปัญญา เข้าถึงสัจจะธรรมได้ มนุษย์สามารถพัฒนาไปสู่ภพภูมิที่ดีกว่าเดิมได้ ทั้งในระดับโลกียะภูมิ สำหรับมนุษย์ปุถุชนทั่วไป และระดับโลกุตระภูมิ สำหรับการพัฒนาเป็น “อริยบุคคล” คือ เป็นบุคคลที่มีภูมิธรรมเหนือกว่า “ปุถุชน” ที่ยังถูกรอบงำด้วย “อวิชชา” ซึ่งเป็นที่มาของกิเลส ทำให้เกิดความโลภ ความโกรธ เกลียด อาฆาตแค้น แย่งชิงทรัพยากร คดโกง ฉ้อราษฎร์บังหลวง จริยธรรมตกต่ำและทำลายล้างกันทั้งในระดับบุคคล ระดับประเทศ และระดับระหว่างประเทศ เป็นปัญหาสำคัญของชาวโลกในทุกวันนี้

3. ผลลัพธ์ที่เกิดจากการพัฒนาพบว่า ข้อแตกต่างของพฤติกรรมที่เกิดจากการนำทฤษฎีทางตะวันตกมาประยุกต์ใช้ในประยุกต์ใช้ในกรพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กับการนำหลักธรรมมาพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีลักษณะที่แตกต่างกันอยู่บ้าง คือ ผลการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักทฤษฎีตะวันตกมีลักษณะฉาบฉวย กล่าวคือ ไม่มีความยั่งยืนเหมือนนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาพัฒนา ซึ่งจากการสัมภาษณ์พระมหาเถระ พระนักเผยแผ่ คณะผู้บริหาร ผู้นำองค์กร และกลุ่มผู้มีชื่อเสียงในสังคมพบว่า ผลการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักทฤษฎีตะวันตกมีเพียงศักยภาพของร่างกาย และสติปัญญา ทักษะ ความสามารถเฉพาะในงานที่ทำหรือผลเฉพาะด้านการทำงาน แต่ผลลัพธ์การพัฒนาตามหลักพระพุทธศาสนามีลักษณะที่เป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน กล่าวคือ การพัฒนานั้นเป็นการพัฒนาในทุกๆ มิติของชีวิต ไม่ว่าจะด้านร่างกาย

ด้านจิตใจ หรือด้านสติปัญญา อารมณ์ สังคม และสิ่งแวดล้อมรอบตัว ซึ่งถือว่าเป็นการใช้ชีวิตอย่างสมดุลด้วยหลักการ “เดินทางสายกลาง”

พระวิชัย โภธินอก (2550) ศึกษาเรื่อง อวิชชาในพระสูตรต้นตปิฎกที่มีผลต่อปัญหา และแนวทางการแก้ไขปัญหาในสังคมไทย ผลการศึกษาพบว่า อวิชชาในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎกคือ ความไม่รู้หรือริยส์ 4 ซึ่งไม่ได้เป็นเพียงสภาวะของกิเลสที่มีการเกิดดับไปพร้อมกับจิตเท่านั้น แต่อวิชชายังมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ในฐานะที่เป็นบ่อเกิดแห่งปัญญาและเป็นที่มาของความทุกข์ บทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างอวิชชากับหลักธรรมอื่นในพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าหลักธรรมฝ่ายเกิดอวิชชา ได้แก่ อาสวะ อโยนิโสมนสิการ นิวรณ์ และทิวฏฐิ ทั้งหมดนี้มีความสัมพันธ์กับอวิชชาในลักษณะที่ต่างอิงอาศัยกันเกิด หลักธรรมฝ่ายดับอวิชชา ได้แก่ โยนิโสมนสิการ มรรคมีองค์ 8 วิชา และปฏิจจสมุปปาทฝ่ายปฏิโลม (ดับทุกข์) กรอบแนวคิดของอวิชชาในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก เพื่อมองปัญหาและแนวทางการแก้ไขปัญหาในสังคมไทย พบว่าความไม่รู้ในเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปปาทเป็นจุดเริ่มต้นของอวิชชาหรือจุดเริ่มต้นของปัญหาในสังคมไทย ได้แก่ ปัญหาการศึกษา ปัญหาความยากจน ปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรม ปัญหาการทุจริตคอร์รัปชัน ส่วนปัญหาระดับบุคคล เช่น ปัญหาระหว่างผู้ร่วมงาน ปัญหาครอบครัว ปัญหาทั้งสองระดับดังกล่าวจะต้องดับด้วยการใช้ปัญญาตามแนวทางแห่งพระพุทธศาสนา คือการปฏิบัติตามหลักอริยส์ 4 หลักโยนิโสมนสิการ และหลักอิทัปปัจจยตา

ฐิตินันต์ กาญจนวิโรจน์ (2553) ได้ศึกษาเรื่อง การพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักอริยมรรค ผลการวิจัยพบว่า

1. คุณภาพชีวิตที่ดี คือ การมีความสุขทั้งกายและใจ องค์ประกอบสำคัญของชีวิตที่ดีควรจะมี คือ 1) การมีงานทำ มีรายได้ เพื่อซื้อหาปัจจัย 4 ให้เพียงพอที่จะทำให้ชีวิตมีความสะดวกสบาย 2) การมีครอบครัวที่มีความสุข 3) การมีสุขภาพกายที่ดี และ 4) การมีสุขภาพจิตที่ดี ตลอดจนการมีชีวิตของมนุษย์นั้น มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านร่างกาย ความคิด บุคลิกภาพ และสังคม ดังนั้น ภูมิภาวะของร่างกายมีผลต่อการเรียนรู้และการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดความพร้อมในการดำเนินชีวิต นักจิตวิทยาพัฒนาการ มีความเห็นว่า จะต้องมีการพัฒนาทางร่างกายควบคู่ไปกับการพัฒนาด้านความคิด บุคลิกภาพ และสังคมซึ่งก็คือ การเรียนรู้หรืออบรมในเรื่องของ เซวาน์ปัญญา (IQ) ความฉลาดทางอารมณ์ (EQ) ความสามารถในการแก้ไขปัญหาและฝ่าฟันอุปสรรค (AQ) และความฉลาดทางจริยธรรม (MQ) เพื่อมีคุณภาพชีวิตที่ดี

2. อริยมรรค คือ ทางอันประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 ประการ สำหรับพัฒนาคนไปสู่ความสุข สามารถนำมาพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความสุขได้ อริยมรรคเป็นองค์รวมของ IQ EQ AQ และ MQ โดยที่ IQ จะสอดคล้องกับ ปัญญา คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ EQ และ AQ จะสอดคล้องกับ สมภาวิ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ MQ จะสอดคล้องกับ ศีล คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ

3. การบูรณาการการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามหลักอริยมรรค โดยนำไตรสิกขา คือ ศีล สมภาวิ ปัญญา มาใช้ในการอบรม ทำให้มีปัญหาที่เห็นแจ้ง มีเมตตา กรุณา มีศีล มีสติ มีสมาธิ และมีความสันโดษ ซึ่งเมื่อนำหลักเหล่านี้ไปใช้พัฒนาองค์ประกอบของคุณภาพชีวิตแล้ว จะทำให้มีประสิทธิภาพในการดำเนินชีวิต มีความสุขทั้งกายและใจ

ผลการวิเคราะห์และสังเคราะห์คุณสมบัติของอริยมรรค และข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ได้ทฤษฎีอริยมรรค และนำเสนอในรูปของ WISE MODEL คือ W (Wisdom) หมายถึง สัมมาทิฏฐิ I (Idea) หมายถึง สัมมาสังกัปปะ S (Sila) หมายถึง สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะ E (Emotion) หมายถึง อารมณ์ที่เป็นสภาวะจิตที่ประกอบด้วย สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ซึ่งนำไปสู่ความสำเร็จ คือ การมีคุณภาพชีวิตที่ดี

4. ผู้วิจัยได้นำเสนอองค์ความรู้ใหม่ โดยการนำเอาหลักของ WISE MODEL มาพัฒนาองค์ประกอบของคุณภาพชีวิต ดังต่อไปนี้

4.1 การมีรายได้ การที่จะมีศักยภาพในการทำงาน ต้องเริ่มจากการเรียนที่ดี โดยการใช้หลัก E (Emotion) มีสติมีสมาธิ ทำให้เกิดปัญญา และร่วมกับการสนใจเรียน ทำให้เรียนเก่ง ใช้หลัก W (Wisdom) เลือกเรียนในสาขาวิชาที่ต้องการ ในการประกอบอาชีพ ใช้หลัก S (Sila) เลือกงานที่เป็นสัมมาอาชีวะ การทำงานใช้หลัก S (Sila) และ E (Emotion) คือ สุจริต หลัก I (Idea) เป็นกัลยาณมิตร มีเมตตา และสันโดษรู้จักพอเพียง ปัญหาและอุปสรรค แก้ไขโดย หลัก E (Emotion) ควบคุมสติและอารมณ์ แล้วใช้หลัก W (Wisdom) หาสาเหตุของปัญหา หาวิธีการแก้ไข และดำเนินการในทันที หลัก S (Sila) และ หลัก I (Idea) มีเมตตา วาจาอ่อนหวาน ไม่กล่าวตำหนิ ต่อผู้ก่อปัญหา

4.2 การมีชีวิตครอบครัวที่เป็นสุข ครอบครัวเป็นสัมมาทิฏฐิ ใช้หลัก W (Wisdom) มีธรรมะ ใช้ปัญญา มีขอบเขตการคิดอย่างมีเหตุผล การอยู่ร่วมกันต้องมีหลัก I (Idea) มีเมตตา กรุณา เป็นกัลยาณมิตร และหลัก S (Sila) และ E (Emotion) คือ มีความซื่อตรงต่อกัน และสามารถควบคุมอารมณ์

4.3 การมีสุขภาพกายดี ใช้หลัก W (Wisdom) เห็นความสำคัญของการมีสุขภาพที่ดี มีการออกกำลังกาย หลัก I (Idea) และ S (Sila) ให้พอเหมาะ ตั้งใจทำให้สำเร็จ และ หลัก E (Emotion) ระวังระงับเหตุ การบริโภคอาหาร หลัก W (Wisdom) และ I (Idea) เลือกอาหารที่มีคุณค่า และปริมาณที่พอเหมาะ หลัก E (Emotion) ใส่ใจในคุณภาพ และมาตรฐานของอาหาร และ หลัก S (Sila) ไม่ควรฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร

4.4 การมีสุขภาพจิตดี ใช้หลัก W (Wisdom) เห็นความสำคัญของการอบรมจิต หลัก I (Idea) ดำริที่จะทำ หากลยณมิตร หลัก S (Sila) และ E (Emotion) สำหรับการอบรมจิตให้สุจริต มีสติ สมาธิ มีปัญญาเห็นความจริงของชีวิต พบความสุขสูงสุด คือ นิพพาน เป็นการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่สูงสุด

แม่ชีพิมพ์วิภา ทิพยบุลลิตฺธิ์ (2555) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิชาและจรณะในเสขปฏิบัติทาสูตร” พบว่า เสขปฏิบัติทาสูตร เป็นข้อปฏิบัติของพระเสขะที่พระพุทธเจ้าได้รับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงแก่พวกเจ้าศากยะผู้ครองกรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ท้องพระโรงหลังใหม่ของพวกเจ้าศากยะ ท่านพระอานนท์ได้แสดงเสขปฏิบัติทาสูตร ซึ่งได้แก่ จรณะ 15 ประการ คือ สีสสัมปทา อินทริยสังวร โภขเนมัตตัญญุตตา ชาคริยานุโยค ศรัทธา หิริ โอตตปปะ พหุสูต การปรารภความเพียร สติมั่นคง ปัญญา ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ผู้ปฏิบัติตามธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ผู้มีเสขปฏิบัติทาสูตร จะได้วิชา 3 คือ ปุพเพนิวาसानุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ จึงได้ชื่อว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา และจรณะ

จากเนื้อหาหลักธรรมในเสขปฏิบัติทาสูตร พบว่า มีหลักธรรมที่สำคัญ คือ อินทริยสังวร โภขเนมัตตัญญุตตา ชาคริยานุโยค เป็นธรรมสำหรับการเจริญวิปัสสนา ซึ่งทำให้ผู้ปฏิบัติตามสามารถบรรลุธรรมแบบเจโตวิมุตติ และหลุดพ้นจากกิเลสเข้าถึงปัญญาวิมุตติได้ในที่สุด อินทริยสังวร เป็นการสำรวมระงับอินทริย คือ สำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่กระทบกับอารมณ์ภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ถือเป็นหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ตามลำดับการปฏิบัติ เพื่อบรรลุธรรม เป็นธรรมหมวดหนึ่งใน จรณะ 15 ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ต่อจากลำดับสีสสัมปทา

สรุปได้ว่า การพัฒนาคุณภาพชีวิตหรือหลักการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนานั้น เน้นการพัฒนาที่ตัวบุคคลให้รู้และเข้าใจความเป็นจริงของธรรมชาติ การดำเนินชีวิตที่พอเพียง มีเหตุผล และใช้สติปัญญาในการคิดพิจารณาสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นอย่างรู้เท่าทัน แนวทางการพัฒนาดังกล่าว เป็นหลักการพัฒนาที่สอนให้มนุษย์ได้เข้าใจหลักการดำเนินชีวิตที่ไม่ยึดติดกับวัตถุและสิ่งชั่วร้ายภายนอก ซึ่งสวนทางกับการพัฒนาตามแนวคิดตะวันตกที่แนวคิดการพัฒนามนุษย์จะมุ่งเน้น

พัฒนามนุษย์เป็นทุนหรือสิ่งที่เพิ่มผลผลิตให้กับองค์กร การพัฒนาตามหลักพุทธศาสนาพยายามที่สอนให้มนุษย์ทุกคนรู้และเข้าใจความเป็นจริงของชีวิต โดยให้ลด ละ เลิก สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์กับตัวเอง เพื่อเป็นฐานในการพัฒนาในระดับอื่นต่อไป